

87.66
D-58

Х. ДЎСТМУХАММАД

ОЗОД ИЗТИРОБ ҚУВОНЧЛАРИ

БИБЛИОТЕКА
Бух. ТИП и ЛП

№ 43/28

ТОШКЕНТ «МАЪНАВИЯТ» 2000

Батаи, писон ва тафаккурғина эмас, изтироб ҳам озодлик
истайди. Истиқлолга етишган озод изтироб чексиз қонiotни, бе-
поён дунёни, халқи, ўзлиги, қадрияти ва маънавиятини янада
чуқур, янада тeран идрок eтолмаётганидан озор чекади.

Муаллиф гоҳ адиб, гоҳ публицист, гоҳ адабиётшунос, гоҳ
фикрга ташна зиёли сифатида Сиз азиз китобхонни маърифий
суҳбатларга чорлайди.

Д 99

Дўстмуҳаммад, Хуршид.

Озод изтироб қувончлари.—Т.: «Маънавият»,
2000.—112 б.

ББК 87+66.3(5У)

Д 4702620204 — 26 — 3—00
М 25(04)—00

© «Маънавият», 2000

ДАВОМ ЭТАЕТГАН ФАСЛ

Фикрлаш эркинлигидан кўра буюкроқ неъмат йўқ. Фикрни озод бўлмаган одамнинг ўзи озод ҳисобланмайди. Турли заминий кучлар одамни истаган кўйига солиши мумкин, ҳатто унинг тафаккурига зулм ўтказишдан тоймаслиги мумкин, лекин энг қаттол шаронгда ҳам фикр — озоддир!

Фикрни бугуншдан кўра тубанроқ, разилроқ гуноҳ йўқ, аммо-лекин фикрдан кўра бўйсунмасроқ куч ҳам йўқ. Кўз очган, «оёққа» туриб олган фикр — фикр эгасидан ҳам қудратли, энди у теварак-атрофдаги одамларга, дунёга, бутун оламга ўз таъсирини ўтказа бошлайди. Жисм ўлади, лекин фикр қолади. Ҳар қандай заминий ёвуз куч ҳам фикрни ўлдиришга ожизлик қилади.

Чунки фикр — илоҳий, самовий ҳодисадир!

Мустақиллик бизга ана шу бемисл марҳаматни қайтариб берди. Ҳар бир инсонга бу ёруғ оламнинг энг олий ҳақиқатларини англаб етиши учун имкон яратди. Ҳаётнинг энг олий ҳикматларини белгилаб олмай яшаш нақадар аянчли эканини, зўравон ва ёлғон ҳақиқатларга алданиб умр совурнш нақадар кечирилмас фожиаларга олиб келиши мумкинлигини намоён этди.

Ҳисобли умрнинг ўз фасллари бор, бизнинг замондошларимиз эса, мана, ун йилдирки, қайта англаш фаслида яшамоқда. Дунёни қайта англаш имкони ҳам озодлик, зеро, изтиробу қувончларга тўла бу саодатли дамларга етказгани учун ҳам Яратганга беадад шукр!..

Муаллиф

ИСТИҚЛОЛ ТОНГИНИНГ ҲИКМАТИ

Кўп ҳолларда «Маънавият нима?» деган саволга дурустроқ жавоб тополмай унғайсиз аҳволга тушиб қолишади. Маънавият — ўзинг яшаб турган даврнинг энг муқаддас ҳақиқатларини ва ҳикматларини англаб етиш, уларнинг қадрига ета билишдир!

Истиқлол тонги одамлари учун Мустақилликни қадрлай билиш — маънавият, Мустақилликка сadoқат ва фидойилик — маънавият!

УН ЙИЛ УТМОҚДА

Ўзбекистон мустақилликка эришса, вассалом, олам гулистон бўлиб кетади деб ўйлаш хомхаёл экани, мана, ун йил ўтаётти ҳамки, бот-бот ўз тасдиғини топтоқда. Мустақиллик — тинимсиз меҳнат, тинимсиз бедорлик, тинимсиз изланишдан иборат эканлигини эндиликда одамларимиз тобора равшанроқ тушуниб, англаб етмоқдалар. Жамият ўзгариши учун одамлар ўзгариши, одамлар ўзгариши учун эса, биринчи навбатда, тафаккур ва дунёқараш янгиланиши зарурлиги ҳам истиқлол тонги аён қилаётган улў ҳақиқатлардан бирига айланди.

«Янгиланиш» сўзи қанчалар ширин, аммо-лекин унга эришиш машаққатларга ниҳоятда бой! Нима, ўзбеклар янгиликдан қўрқадиларми? Эскиликка тармашиб оладиларми?

Республика Президенти Ислон Каримовнинг ун йилдан бери юргизаётган сиёсати, қилаётган саъй-ҳаракатларни бундай саволларга жавоб бериш унчалик осон эмаслигидан далолат бермоқда.

Ган — дунёқараш ва тафаккурнинг янгиланиши ҳақида, одамларимиз заррадан то Зуҳал юлдузигача бўлган воқеа-ҳодисаларга Ўзбекистон, ўзбек халқи ва инсоният манфаатлари нуқтаи назаридан қарай билишга одатланишлари ҳақида бормоқда...

Ҳар бир тарихий давр муайян миллат ва жамият

олдига ўта муҳим вазифаларни кўндаланг қўяди. ХХ асрнинг сўнгги ўн йили ўзбек учун ўзлигини англаш, миллий қадр-қиммати ва ғурурини қайта тиклаш, барча инсоний қадриятларни жой-жойига қўйиш даврига айланди.

Бу давр давом этмоқда, эҳтимол, узоқ давом этар, чунки оломоннинг халққа айланиши, миллий қадриятларнинг умуммиллий тафаккур ва мафкура даражасига кўтарилиши, бу сифат ўзгаришларини умуминсоний демократик анъаналар мақомига олиб чиқиш ғоятда мураккаб жараёнлардан эсон-омон ўтишни тақозо этади.

Жараён осон кечмайди, осон кечмаётган жараённи осонлаштириш учун эса оғир саволлардан қочмаслик, нозик муаммоларни-да четлаб ўтмасликка тўғри келадди. Мулоҳазалар хилма-хиллиги, фикрлар ранг-баранглиги керак, ғоялар, мулоҳазалар мунозарасидан тугнлажак энг оқил ғоялар амалга оширилмоғи лозим. Жамиятнинг гуллаб-яшнаши, одамлар турмушининг фаровонлашуви соғлом ғоядан топилажак оқилона тадбирларга боғлиқ.

Сизга, бизга, ҳаммамизга боғлиқ...

Кун кетидан кун, йил кетидан йил қувиб ўтаверадди, лекин мустақиллик тонгида яшаш ҳамонки бизга насиб этибдими, халқимиз ва ватанимизнинг истиқболи ҳар жиҳатдан аynи шу йилларда қилинган ишларга боғлиқ бўлади. Бугун биз ўтмишимизни, шахсимизни англамоқдамиз, шахслар жамиятига айланиш йўлларини топаяпмиз, ўзбек ҳам ер юзида қаддини гоз тутиб юрншга тўла ҳақли халқ ва миллат эканини англаб етаяпмиз.

Бугун ва келажак олдида масъулмиз. Яна ўн, юз йиллар ўтади, авлодлар истиқлолнинг дастлабки ўн йили воқеа-ҳодисаларига қайта-қайта мурожаат қилдилар, шу давр ўзбек ТАФАККУРИНИ ўрганадилар, улар юзасидан хулосалар чиқарадилар, ана ўшанда ҳар сафар аynи ҳозирги даврда яшаган снзу бизнинг замондошларимизни тилга оладилар...

дирмоққа чоғланди, шу мақсад йўлида кўпгина ниятларига эришди ҳам. Бироқ Олам бунга ортиқ «тоқат» қилолмади. Машҳур рус файласуфи В. Соловьёв руҳий таназзул авжига чиққан жойда фалсафага эҳтиёж зўраяди, деган фикрни ёзган.

Кучли фалсафага бўлган эҳтиёжнинг ортиши Оламнинг «тоқат» қилолмаслиги эди. Худди шунга яқин мулоҳаза Форобийда учрайди. «Фалсафани ўрганишдан олдинга қўйилган мақсадга келганда, бу (мақсад) ягона ва ҳаракатсиз олий яратувчини билишдир. У барча нарсаларнинг ҳаракати сабабчисидир ва у ўзининг билими, адолатлиги ва саҳийлиги туфайли бу оламни тартибга солиб тургувчидир».

Қаранг, оламнинг яхлитлиги, бир бутунлиги тушунчасини Форобий салгина бошқача — «ягона олий яратувчи» тарзида қўлламоқда. Моҳият эса ўша-ўша — бир бутунлик, ягоналик, олийлик ва яратувчиликка бориб тақалмоқда.

Қуръони каримнинг «Бақара» сурасида Парвардигор «ерни қароргоҳ, осмонни том» қилиб қўйгани, кўкни етти осмон қилиб тиклагани, «ер ва осмондаги ҳамма нарсалар... ҳаммаси унга бўйинсуниши» баён этилган.

Муқаддас «Инжил»да «Худо даставвал осмон ва ерни яратди» деб зикр этилгани, биринчидан, Коинотнинг бирламчи эканлигидан далолат бўлса, иккинчидан, Коинот ва Замин яхлит Оламни ташкил этишига тасдиқ ҳамдир. Қуръони каримнинг «Таквир» сурасида «Ҳаққи рост кун» — қиёматда Осмон Ернинг устидан сириб олиниши дарак берилади.

Бундан қандай хулоса чиқади?

Самовот билан Замин орасидаги энг олий жуфтлик (яхлитлик) мувозанати Олам мавжудлигининг бош омилдир, бордию, бу мувозанатга путур етса, ҳалокат муқаррар!..

Хулоса ясайлик: Ер Осмонсиз мавжуд бўлолмайди, бордию, Самовотга шикаст етса Ернинг «жони» сирқирайди ва аксинча.

«Олам — улкан бир одамдир» деган эди. П. Флоренский. Е. Блаватская янада очиқроқ таърифлаган: «Коинотни биз ўзимиз ривожлантирамыз. Шу боис ҳам у (Коинот) биз ҳақимизда шу қадар қайғурадиган, нафақат биз унингсиз, айни чоқда у ҳам бизнингсиз яшай олмайди. Айни шунинг учун ҳам Худо бизни севади ва кўплаб хатоларимизни кечиради».

МУТЛАҚ МУВОЗАНАТ

ёхуд иккинчи фараз

Оламнинг бир бутун ва яхлитлигига ишонмасак, Осмон ва Ер ушбу бутунликнинг икки ажралмас палласи эканини тан олмасак, Мутлақ мувозанат ҳикмати-ни тушуниш ва эътироф этиш қийин.

Жуда жўн мисолдан бошлай: одам мувозанатини сақлай олмаса икки оёқда қоматини тик тутиб туролмайди. Мувозанатсиз қуш парвоз эта олмайди. Мувозанат қонуниятини бузилса ҳатто тўрт оёқли ҳайвон ҳам қадам босолмайди.

Қумурсқадан тортиб то чексиз оламий жараёнлар мавжудлигини таъмин этувчи мислсиз куч — мувозанат!

Олам яралган биринчи лаҳзалардаёқ уни ҳалокатдан асровчи мувозанатини ҳам яратилганга киришилган. Эътибор берсак, табиатда кечадиган ҳар қандай катта-кичик ҳодиса Мутлақ мувозанатини сақлашга хизмат қилади. Тасаввур қилинг: Ой ёки Қуёш Аллоҳ таоло уларнинг зиммасига юклаган буюк миссияни адо этишдан заррача чекинса ёки курраи заминимиз ўз ўқи атрофида айланишнинг «истамай» қолса, оқибати нима кечади?

Жавоби аён.

Фикри ожизимизча, инсон — Мутлақ мувозанат бардавомлигини сақлаш йўлидаги Парвардигори оламнинг бемисл кашфиётидир!

Ўзимизга бир савол берайлик: бу ёруғ олам учун инсон қавмининг нима зарурати бор?

«Зариёт» сурасида келадиган «Ҳар бир нарсани жуфт қилиб яратдик» (49-оят) деган ҳикматдан келиб чиқилса, жуфти бўлмаган нарса ё тушунчанинг ўзи йўқ. Энг оддий яхши-ёмон, оқ-қорадан тортиб Еру Осмонгача жуфти билан яралган. «Яккалик Худога ярашур» деган гап ҳам бошқа жамини нарсанинг жуфти борлигидан далолат беради.

Хаёлга пича эрк берсак, дунё яралган илк лаҳзалардаёқ жуфтлик тартиботи мукаммал даражада яратиб улгурилмаган. Лоақал инсон бошқа жондорлардан кейин, шунда ҳам аввал эркак — Одам Ато, сўнгра унинг қобурғасидан аёл — Момо Ҳаво яратилганини назарда тутайлик.

Демак, Олам пайдо бўлган дастлабки вақтларда фалакиёт билан замин — икки қутб орасидаги мувозанатда қандайдир кемтиклик ҳукм сурган. Бошқача

айтганда, Замин Самога нисбатан жуфтлик вазифасини тўла равишда ўтай олмаган.

Жуфтликининг боқий парадокси шундаки, томонлар бир-бирини қўллаб-қувватловчи ва айни вақтда... емирувчи кучга эга бўлади. Яъни, эътироф ва эътироз аралаш кечади. Эзгулик ва ёвузлик, ёруғлик ва зулмат, руҳонийлик ва дахрийлик... бунинг сингари мисолни истаганча келтириш мумкин.

Худди шу фароздан келиб чиқилса, Олам яралгач, самовий жисмлар ва уларнинг ҳаракатлари Ерга ўз таъсирини ўткази бошлаган. Ерда жондорлар бор эди, фақат онгсиз махлуқлар кўкдан ёғилаётган ҳаётбахш неъматлар ёғинига муносиб жавоб қайтара олмаган. Яъни, онгсиз жондор Ерга соҳиблик вазифасини ўтай олмаган.

Ерга чинакам соҳиблик вазифаси онгли жондор — инсонга ато этилган!

Инсон организмнинг имкониятлари ва ташқи муҳит мавзунда батафсилроқ тўхташга тўғри келади.

Замонавий фан-техника воситалари инсон танасининг, вужудининг чексиз имкониятларини тасдиқловчи далиллари кашф қилмоқда. Инсон танасининг тузилиши қуйндаги занжир тартибда яратилган: аъзолар — атом-молекулалар — нуклонлар — кварклар. Физикавий тушунчага кўра, кварклар — қувват қуйқаси ҳисобланади.

Уэльс университети Математика институтининг профессори Д. Леннокс «Мен нега Яратувчининг қудратига ишонаман?» деган мақоласида фавқулодда фаразни илгари сурган. У шундай ёзади: «Инжил» моддий дунё, хусусан, биологик дунё қўп-қўруқ материядан иборат эмас, балки ахборот ташувчи материядан ташкил топганига диққатимизни қаратган... Одам ҳужайраси таллаффуз воситаси бўлиш тилга хос барча хусусиятларга эга. Ҳақиқий олим тирик ҳужайралардаги ахборот оқимини эътиборсиз қолдирмайди».

«Қувват қуйқаси», «ахборот ташувчи материя», «ҳужайрадаги ахборот оқими» ибораларини чуқурроқ мулоҳаза қилиш даркор. Инглиз олими, инсон танасидаги ҳужайралар баъйини тилли-забонли жондор янглиғ ахборот қабул қилиш ва узатиш қобилиятига эга деган фаразни тасдиқламоқда.

Табиий савол туғилади: ҳужайра ким билан ахборот олди-берди қилади?

Койнот билан!

«Йог» атамаси одамда самовий онгни камолга етиштириш орқали унга руҳан бирикиб кетиш, у билан уйғуллашиш деган маънони англатади. Бунга кўра одам танасининг зирҳ қатлами бўлмиш биомайдон ташқи муҳит билан алоқага киришиш — ахборот алмашиш воситаси ҳисобланади. Зирҳ қатлами, биомайдон организмнинг жамики руҳий-жисмоний аҳволи ҳақида ташқарига хабар етказиб туради. Мазкур қувват майдони коннот қувват майдонининг таркибий қисмини ташкил этади. Шунга биноан, ҳар бир одам нафақат ўзи туғилган ва яшаётган жойнинг, балки Самовотнинг фарзанди ҳам ҳисобланади!

«Ирода воситаси-ла одам аксинча ташқи дунёга таъсир ўтказади. Шу йўл билан у ўз ички моҳиятини ташқи дунёга юқтиради. ...Ташқи дунёдан у истак-майл олади. Тана қалб учун бошпана вазифасини ўтайди».

Немис мутафаккири, антропософия асосчиси Р. Штайнер бу хулосаси билан Оламнинг яхлитлигини, одам ушбу яхлитликнинг бир зарраси эканлигини, аини чоқда Заминнинг хожаси сифатида Фалакиёт билан қувват алмашинувини йўлга қўя оладиган ва қўя олган бирдан-бир махлуқ эканлигини тушунтиришга уринади.

Шуниси ҳам борки, Фалакиёт билан қувват алмашиш имконияти ҳар кимда бирдек кечмайди, зеро, руҳий-маънавий жиҳатдан етарли даражада тобланмаган одамларда бундай қобилнот заиф бўлади (у сўзни «иймон заифлиги» деб ўқисак ҳам янглишмаймиз). «Руҳоний ва даҳрий одамларнинг бноқувват майдон таъсирчанлиги кескин фарқланади» деб ёзади тадқиқотчи Ю. Иванов. Бу олим Қуръони каримни ўқиганми-йўқми — менга қоронғи, лекин у шу гапи билан мусулмонларнинг илоҳий китобидаги «Фотиҳа» сурасида зикр этилган «Иймонли кишиларнинг Аллоҳга бўлган муҳаббатлари қаттиқроқдир» (65-оят) деган ҳикматни айнан тасдиқлапти.

Бу муҳаббат қаттиқлиги иймонли кишининг бноқувват майдон орқали воқеликка айланади десак, янглиш бўлмас. Зеро, ушбу оятдан пича юқорида (52-оят) «Бас, мени эслангиз, мен ҳам сизларни эслайман» деган яратган Эгамизнинг иқрори келади. (Яъни, сиз қанчалик эсласангиз, мен ҳам шунчалик эслайман). Мазкур оят бандаларни Олам билан уйғунликка даъват этаётганидан ташқари унинг маъзида «қарс икки қўлдан» деган маъно ҳам мужассам.

«Инсон бахти билан Коинотнинг тузилиши орасида жуда чуқур мувозанат бор,—дсб ёзган эди Р. Тагор.— Шу мувозанат билан инсон онги ўртасида яширин алоқа бор».

Бу «яширин алоқа» қай тартибда кечишига ҳозиргина келтирилган ояти карима ойдинлик киритмоқда.

Қиссадан ҳисса шукн, моддиюнчлинка берилиб, Самовотни заминдан ажратиб тушунсак ва Олам деганда фақат Ерни — моддий борлиқни назарда тутсак, ҳар бир тирик инсон она қорнидаёқ Самовот билан ҳамбарчас боғланишини, бу боғлиқлик у эсон-омон туғилиб то вафотига қадар давом этажagini тан олмаган ҳисобланамиз. Бу аҳволда... иймон заифлиги туфайли Коинот билан доимий алоқада бўлмаган тана (одам) жисман тирик бўлса-да, руҳан жонсиз ҳисобланади. Аксинча, биомайдон ва ҳиссий сезгилар воситаси-ла Коинот билан алоқага киришиб руҳий-маънавий-раҳмоний қувватни тинимсиз бойитиш комиллик ёки тириклик ҳисобланади. Бу — тана тириклиги эмас, руҳ тириклигидир!

Шу ўринда «ғалати» фараз туғилади: сўзимизнинг аввалроғига қайтсак, руҳий бедор жондор — одам бўлмаган замонларда Ердан юқорига жавоб боравермаслик Коинотнинг «сабр косасини» тўлдирган. Ушбу ҳолатни ҳинд мутафаккири ва адиби Р. Тагор қуйидагича изоҳлаган: «Қалб борлиқ билан аввало ҳиссий алоқа воситаси-ла боғланади. Лекин бир томонда ҳиссий муносабат пайдо бўлган жойда бошқа томонда ҳам ҳиссий муносабат пайдо бўлиши керак».

Яъни, одам яралмасидан илгари Самодан келаётган ҳиссий муносабатга жавоб тариқасидаги Заминий ҳиссий муносабат қуввати вужудга келмаган. Заминнинг бу «бепарво-бетаъсирлиги» Коинотдаги қониқмаслик ҳиссини шу даражага етказганки, ўша қониқмаслик туйғуси Ерга фавқулодда бир яратувчи куч сифатида тушган-да, «Уни (Одамни) тупроқдан яратиб, сўнгра «Бўл» деди. Бас, у (жонли одам) бўлди». («Оли имрон» сураси, 59-оят.)

Хулоса шуки, инсон яхлит-ягона олам мавжудлигининг зарурий шарти бўлмиш Осмон ва Ер ўртасидаги Мутлақ мувозанатни — Мутлақ уйғунлиқни таъминлаш учун яратилган онгли махлуқ! Худо фаришталарни Одамга таъзим этишга ундаши бежиз эмас эди, Одамнинг зиммасига дунёдаги бошқа ҳеч бир махлуқ зим-

масига юклаб бўлмайдиган вазифа — Ягона оламнинг «жони» бўлмиш Мутлақ мувозанатни сақлаш вазифаси юклатилган...

БИЛИШГА МОЙИЛЛИК

ёхуд учинчи фараз

Оламнинг яхлитлигини, бу яхлитлик Мутлақ мувозанат туфайли мавжуд эканлини тан олмаган киши Инсонийлик жавҳари бўлмиш Билишга мойиллик — билишга мубталолик ҳикматини англаб етиши маҳол. Қолаверса, мазкур ҳақиқатни англаш учун ҳам билишга ташналик, қалб ва шуур бедорлиги даркор.

Одамнинг яратилиши билан Мутлақ мувозанатнинг мавжудлиги пухталанган дедик. Аммо-лекин яна бир мулоҳаза шундаки, одамнинг шакл-шамойли яратилгани билан у ўз зиммасидаги вазифани дабдурустдан тула-тукис адо этишга тайёр бўлмаган. Одам самовий қувватдан баҳра ола билмоғи, ўз навбатида, унга етарли баҳра бера билмоғи учун узоқ фурсатли руҳий тарбия даврини бошдан кечирган. Бундай тарбия масъулияти, шубҳасиз, яна Коинот зиммасига тушган. Коинот руҳий ва ақлий тарбияни аён этиш йўли билан адо этган. Фалсафа илмининг тушунтиришига кўра, билиш тартиботи узоқ йиллар мобайнида изга тушган, шаклланган.

«Билиш»га улуг донишманд Р. Тагор қуйидагича ўхшатиб таъриф берган: «Одам Коинотни одам билан, одамни Коинот билан бирга қўшишга ҳаракат қилади. Коинот билан қайтадан бирга қўшилиш усулларида бири — одамнинг ўзини-ўзи нфода қилишидир. ...Одам қалб жонидан кечиб бўлса-да, ўзини нфода қилгисн келади».

Ҳақиқатан ҳам, одам зоти борки, ўз зеҳни-идрокига яраша, қобилиятига яраша билишга, кашф этишга мубтало дир. Бу мубталолик идрок этиш ва ҳис қилиш қобилиятининг тинимсиз такомилга етиштиради. Билишга мубтало инсон ҳар қандай дақиқада ҳам дунё сирларини англашда, кашф этишда давом этади, уни бу йўлдан ҳеч нарса қайтаролмайди, чунки, унга бу қудрат Самодан ннъом этилган. Аллоҳнинг ўзи томонидан раво кўрилган марҳаматни бандаси тортиб ололмайди. Шу боисдан ҳам, билишдаги комилликни «иймоний комиллик» деб атасак ҳам янглишмаймиз. Бу комилликнинг

қандай машаққатдан қайтмайди. Ҳақиқатнинг жозибаси тинмай ўзига чорлайди, ҳаловотингизни ўғирлайди, лекин унга сари неча масофа яқинлашсангиз у сиздан шунча масофа узоқлашади, фирромлик қилсангиз — устингиздан кулади, зўравонлик қилсангиз — ғойиб бўлади...

Нима, одам қандайдир кўринмас куч қўлида ўйинчоқми? У шу қадар увол махлуқми? Унинг саъй-ҳаракатлари шунчалар бесамарми?..

Ўйинчоқ ва увол махлуққа айланиб қолмаслик, бесамарликдан самар топиш учун ҳам одам ЎЗ ҳақнқатларини ўзи учун белгилаб олмоғи лозим. Одам ўзининг гап-сўзи, фикр-мулоҳазалари, яшаш тарзи ўзгалар учун фойдали эканини билишининг ўзи улкан саодат. Ана шу саодатнинг ўзи бандасни юқорида баён этилган улкан ҳақиқатларга яқинлаштиради, одамни ана ўша ҳақнқатларнинг фаол «аъзоси»га айлантиради. Барча фазилатларимиз жамланиб, баён этилган уч фаразимиз сингари улкан ҳақиқатларга, заррача бўлса-да, наф келтиради. Бунинг савобию ҳикматини тўла-тўқис таърифлашга ақл ва тил ожизлик қилади.

ОЛИЖАНОБ ДАРД, АРДОҚЛИ ЁЛҒОН

«Ҳақиқат азобидан ўлиб кетмаслигимиз учун ҳам бизга санъат, яна бир бор санъат ато этилган» дейди Ницше. Чунки бадий тафаккур қудрати ила инсон кўпчилик яшаётган ҳаёт реаллигидан кўра юксакроқ, олийроқ реаллик яратади ва ўзи сезмаган ҳолда ана ўша реалликка интилиб яшайди. Бадий дид ва савия шу маънода ҳам халқнинг турмуш тарзини, дунёқарашини, тийнатишни юксалишга ундовчи даъваткор сеҳрли куч вазифасини ўтайди.

Инсон зоти борки, бу сеҳрга мубтало, бу сеҳрли хаёлот дунёси бўлмиганида олам аллақачон чанг-тўзонга айланиб кетган бўлур эди.

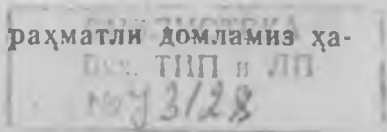
Бадий ижодга мойил банда ҳаёлидаги ўша юқори босқични «ёлғон дунё» деб ҳам таърифлашади, ижодкор қалб эгаси эса ўша «ёлғон» дунёни рост деб билади, бошқаларни ҳам шунга ишонтиришга уринади, жилла қурса, турмушнинг кундалик ўткинчи ҳақиқатларидан ўзини боқийроқ ҳақиқатлар осмонида тутиб юриш учун ҳам ўша бадийятидан... ёлғонидан воз кечолмайди.

Инсонни, ҳаётни, адабиётни сеҳру жозибаларга бой ана шу мўъжизакор «ёлғон» асрайди, асраб келмоқда ҳам.

АДАБИЁТ-ОДАМ

1992 йил апрелининг ўрталари. Жаҳон адабиётига дахлдор бир саволга жавоб истаб Талъат ака ёлғиз яшаётган уйга қўнғироқ қилдим. Жавоб бўлмади. Икки-уч қайта, уч-тўрт кун яна, яна телефон рақамини тердим. Жавоб йўқ. Орада ой охирлади. ТошДУ филология факультети чет эл адабиёти кафедрасига йўлиқдим, «Талъат Рустамович уч-тўрт кундан буён кўринмадилар» деган жавобни айтишди. Ойнинг йигирма тўққизи, асрдан кейин хабар келди — Талъат ака вафот этибдилар...

Жанозага тумонат йиғилди, раҳматли домламинг ҳа-



қида армонли сузлар айтилди. Шу тариқа яна бир билимдон, ориф ўзбек фарзанди кечиккан ва бесамар нушаймонлар билан тупроққа қуйилди.

Талъат ака ҳақида нафақат салбий, ҳатто бундайроқ мулоҳаза айтган одамни учратмаганман. «Ажойиб домла», «Яхши инсон», «Зукко олим» ҳоказо ва ҳоказо. Аммо «ажойиб» ёки «яхши» тушунчалари ҳам бениҳоя кенг! Уларни истаганча олинб қочиш, талқин этиш мумкин. Хусусан, Талъат аканинг яхшилигину, закийлигину безорлиги шу реал ҳаётда ўз ҳою ҳавасларимиз, орзу-умидларимиз гирдобиде яшаб юрган бизлар тушунганимиздан мутлақо ўзгачароқ эди.

Устоз умр бўйи адабиёт, адабиёт бўлганида ҳам КАТТА АДАБИЁТ дунёсида яшадилар. Ётганда ҳам, турганда ҳам, юрганда ҳам у киши ўзлари севган асар қаҳрамонлари оламига гарқ бўлиб — ўша ёқда яшар эдилар.

Кучада, хийла наридан кўринадилар: урта бўй, ихчам, қорамағиз, қуюқ мошкичири соч елкага тушган, йирик ойнакли кўзойнак, бармоқлар орасида сигарет. Манглайда тарам-тарам ажин, яноқ суяги билан даҳани туташтирган ботиқ бир йўл ажин, бўйин терисига хуруж қилган ажиңлар. Билмаган-нетмаган одам шундай қиёфадаги кишига дил тортиб мурожаат қилиши маҳол. Ким билсин, эҳтимол, ўзгаларни ўзидан нарироқ тутиш учун тангрим ато этган зирҳ эди бу қиёфа?.. Талъат ака ўша ёқда — адабиёт оламида тинч-хотиржам яшамоғи учун беминнат хизмат қилар эди бу қиёфа. Устознинг қадам олиши, қўлларини ёнбошга босганча ҳаракатлантирмай юриши, айниқса, ерга озор етмасин дегандек одимни ғоятда енгил ва авайлаб қўйишлари бу инсоннинг нечоғли безорлигидан... ичида бир дунё гап борлигидан далолат бериб турарди.

Ўзоқдан мўлжални олинб, ниҳоят, юзма-юз келасиз (домланинг хаёлини бузмаслик фикрида неча бор индамай-нетмай ўтиб кетганман), саломлашасиз. Қандайдир бир лаҳза устознинг чеҳрасида тараддуд аломатини илғайсиз — бир зумгина, сўнг ҳозиргина уйчан, бир оз тунд чеҳра шундайин ёришиб кетадики!.. Гўё шу лаҳзада сиз билан омонлашиш у кишининг асрий орзусидек, нуқул сизни орзиқиб кутгандек!.. Қорамағиздан келган, сиражин юзда табассум, жилмайиш.

Тараддуд онлари Талъат устозни ўша ёқдан бу ёққа — ҳаёт реаллигига олинб чиқади.

— Уйлар тинчми, соғлиқлар?..

Домланинг ҳол-аҳвол сўраши шундан нарина ўтмайди, шу саволлар ҳам бехиёри берилар эди чамамда. Ихтиёрсиз хатти-ҳаракатлар, гап-сўзлар замирида ҳам катта мантиқлар бўлишидан келиб чиқсак, Устознинг ушбу икки саволи остида мураккаб ва ғоятда ўзига хос кечган бир инсон умрининг гаройиб тақдири, қисмати пинҳон эди... Талъат ака учун уйнинг, оиланинг, хонадонининг тинч-хотиржамлиги инсоннинг саломатлигидан-да муҳимроқ эди. Бироқ, назаримда, ҳозиргина берилган шу икки саволнинг жавоби домлаин қизиқтирмас эди. Ахир мутлақ тинч-тотув оила, мутлақ соғлом-хотиржам одам борми дунёда?! Сўрашамиз, хўш-лашамиз, бир-бировимизнинг жонимизга оро кираётгандек бўламиз, лекин ўз тақдири, ўз қисмати олдида ҳар ким ўзи ёлғиз! Ер-дўстларни, қариндош-уруғни, таниш-билишни хабарлаб хашар уюштириш, тўй-хашам ўтказиш табиий, ammo дунёнинг лашкарини қалқон қилганинда ҳам қисматнинг рўпарасида ёлғизсан, ёлғиз!

Шу мавзуда неча бор оғиз очмоққа шайланганман, лекин мен варақлагандан кўра неча ўн карра кўпроқ адабиётни сув қилиб ичган одамга нималар деб ақл ўргатаман?! Ақл ўргатиш эмас, ҳар қандай одам Афлотун мақомига кўтарилиб кетган тақдирида ҳам руҳий мададга, биргина илиқ сўзга муҳтож, зеро, гап қўзғаш — дардлашини, ҳасратлашини ортиқлик қилмас эди. Бундай десам, ҳасрат, гина-қудурат, зорланиш, ғийбат вақтинча кўнгилни бўшатишга хизмат қилса-қилар, вақтбевақт Талъат ака бир ҳасрат қилсалар анча енгил тортар эдилар, деган хаёлга борганман ҳам, бироқ у кишидан кўпчилик тасаввуридаги ҳасрат-надомат қабилда бир оғиз ҳам сўз эшитмаганман. Чунки ҳар бир учрашув қисқа ва одатий салом-алнқдан сўнг муқаррар адабиёт ҳақидаги суҳбатга айланар эди.

Умрини адабиётга, ижодга бағишлаган одамлар орасида ҳам фақат ва фақат адабиёт билан яшайдиган кишилар оз. Адабиёт-одам йўқ ҳисоби! У киши адабиётнинг ичида яшар эди, ҳаёт у киши учун адабиётда эди. Ўттиз йилдан зиёд бўлгуси адабиётчиларга, журналистларга чет эл адабиётидан маъруза қилган бўлса — маърузалар маъруза эмас, Талъат ака танҳо ўзи яшайдиган паноҳ, қўним топадиган сирларга лиммо-лим ва муҳташам бошпана эди! Янглиш бўлса ҳам айтай, Талъат устоз талабаларга янгилик, билим беришдан кўра ўзи яшайдиган ўша бошпана дунёсига бўлган ҳайратларини изҳор этиш имкониятидан фойдаланиб берилиб,

ўзини-ўзлингни унутиб маъруза ўқир эди! Маърузалар Талъат устознинг истигфориغا айланиб кетарди. «Бу маърузаларни тинглаётганларнинг жуда кам қисми тушунади-ку» деб бир куни савол қотди. Талъат ака жиддий тортди ва жуда бамайлихотир, «Ҳозирча иккитаси тушунсаям етади, қўпчилиги кейин, эҳтимол бир неча йиллардан кейин тушунишар» дедилар.

Домла рўчканинг учини остки лабга, гоҳо даҳан чуқурчасига босганча соатлаб маъруза қилиши мумкин эди. Ўйчан нигоҳ, маъюс чеҳра, вазисиздек кўринадиган бу жусса, бу вужудни тутиб хаёл, тасаввур, хотира, меҳр-муҳаббат, тафаккурнинг беқиёслиги тингловчиларни бенхтиёр ўзига қаттиқ ром этарди!

Талъат устознинг маърузалари тингловчиларни бу ёқдан ўша ёққа ғойибона олиб кетар, адабиёт оламиндан, ўша томоннинг мўъжизакор гўзалликларидан бир бора баҳра олган киши қалбида умрбод қўмсаш, исгаиш ғунча отар эди. Энг мураккаб, ҳазми оғир асарларни икки оғиз изоҳда, заррача эҳтиросларсиз лўнда қилиб тушунтириш борасида Устозга тенг келадиган мутахассисни учратмаганман. Маъруза онлари Талъат ака ҳаётининг энг масрур дамлари эди! Жаҳон адабиётининг сара асарлари мавзусидаги маърузалар Талъат аканинг меърожи эди!

Ўша меърож қадар юксала олган ИНСОНнинг маъруза тугагач яна бу ёққа қайтиши нақадар уқубатли кечганини сўраб-сўриштирмаганимга ҳали-ҳамон афсусланаман...

Катта сўз санъатига меҳр қўйган талабалар Талъат аканинг изидан қолншмас эди. Домла адабиётни кенгроқ, бойроқ, чуқурроқ тушунадиган ўзбек знёлилари кўпайиб бораётганини севиниб айтдилар бир куни.

— Жойс, Пруст, Камю, Кафкани бизнинг китобхоналар қачон қўлма-қўл қилиб ўқир экан?—деб сўрадим.

— Уларни ўз юртларида ҳам кенг омма ўқимайди, ҳатто шундай ёзувчилар яшаб ўтганини билишмайди ҳам. Фақат жамият ҳаётида шундай мушоҳадали ёзувчиларга вақти-вақти билан эҳтиёж туғилади, шунда сен айтган ёзувчилар оғизга тушади, бир муддат қўлма-қўл бўлади.

— Шунга ўхшаш эҳтиёж нега бизда сезилмайди?

— Эҳтиёж сезилиши учун эҳтиёжни англаб етадиган одамлар керак. Тушуниясанми, эҳтиёжни эҳтиёж эканлигини тушуниб етмоқ зарур. Адабиётимизнинг савиясидан норозилик билдиришга ҳеч кимнинг ҳаққи йўқ.

Адабиёт бадний тафаккур маҳсули. Ҳикоями, қиссамии, романми — ёзилаётган, нашр этилаётган экан, уларнинг бари бадний тафаккуримиз меваси. Бу жараён у ёки бу одамнинг ихтиёридан ташқарида. «Улуғбек хазинаси», «Юлдузли тунлар», «Тошкентликлар»... шу каби романларда катта адабиёт аломатлари бор. Фақат уларни аниқлаб, ўқувчилар кўзига кўрсата билиш керак.

— Қодирийда, айниқса, Чўлпонда ҳам кўп бундай аломатлар.

— Чўлпон Европани кўп ўқиган!

Талъат акани фақат жаҳон адабиётининг билимдонии деб янглишган эканман. У кишининг жаҳон мусиқа тарихи, маданияти ривожланиш-тарқалиш қонуниятлари, рок мусиқа моҳиятидаги умуминсоний жиҳатлар ва оммалашиш омиллари мавзундаги суҳбатларини тинглаб ҳайратга тушганман. Кобул университетиде ўзбек мумтоз адабиёти, хусусан, Навоий ва Бобур пажодида соатлаб маърузалар қилганини, магнит тасмасига муҳрланган маърузалар афгон зиёлилари орасида қўлма-қўл бўлганини эшитганман.

— «Иностранная литература»да Кафканинг «Қалъа» сидан кейин берилган сўнгсўзни ўқиб ҳафсалам пир бўлди,—дедим бир кун.

— У сўнгсўзни ўқимаслик керак эди, чалгитади.

— «Улисс»га сира тиш ўтмаяпти.

Талъат аканинг чехрасини майин табассум ёриштириб юборди.

— Дам-бадам ўқийвер, романин яхлит идрок этиш оғир, дастлабига парча-парчаларини илғаб олсанг ҳам катта бахт.

— Шу ҳақда бирор мақола ёзсангизчи?

— Ҳў-ў!.. «Уллис» ҳақида ёзиш... Ўйлаб кўрмаган эканман... Умуман, ёзса бўлади, фақат бунинг учун узо-оқ хотиржамлик керак, хотиржамлик...

Ўзбек адабиётшунослари, ёзувчилари орасида «Улисс»ни қойилмақом қилиб тушунтириб бера оладиган мард йўқ ҳозирча...

XIX аср рус мутафаккири Н. Чернишевский худди ўзбек адабиётшуноси Талъат Рустам ўғли Солиҳовни таниган-билгандек таърифини келтириб ёзганини ўқиб ҳайратдан ёқа тутасиз. Мана, ўқинг: «У фақат ўйларди ва ёзарди — шундан бошқа ҳеч нарса қилмас эди, ҳатто бирон тузукроқ мансаб эгаси бўлишга ҳам ҳаракат

қилмади, ҳатто ўз ҳаётини таъминлаш, шуҳрат қозониш учун ҳам ҳаракат қилмади... у ҳеч кимдан табрик сўзи эшитмади, унга ҳеч ким далда бермади, унга жуда содиқ бўлган бир неча кишиларгина унинг ўткир ақлига, олижаноб қалбига қойил бўлди... У шуҳрат ҳам қозонмади, лекин у туфайли минг-минглаб киши одам бўлиб қолди. У бутун бир авлодни тарбиялаб етиштирди. Кўп кишиларнинг номини у тилга олганлиги туфайлиёқ улар шуҳратли одамлар бўлиб қолдилар, бошқа кўп кишилар эса унинг бир-икки фикрини тушуниб олганликлари учунгина ном чиқардилар»...

БАДИИЙ ДИД ВА САВИЯ

Бадий воқеликни англаш савияси ниҳоятда хилма-хил, ранг-баранг. Шунинг учун кимдир дидсизликда айблаш, ҳатто одобдан ҳисобланмайди. Лекин шахсий дид — тамоман шахсий ҳодиса эмас, зеро шахсий дидлар йиғиндисидан умумхалқ, умумжамият диди, савияси вужудга келади. Жамият равнақи кўп жиҳатдан миллатнинг, халқнинг бадий дидига ҳам боғлиқ.

Биз халқимизнинг маънавий илдиэлари ниҳоятда чуқур томир отганидан ҳақли равишда фахрланамиз. Бадий камолот чуққисига кўтарилган, умумжаҳоний Уйғониш даврининг гултожи сифатида тан олинган бетакрор шоиру мусаввирларимиз борлиги кўксимизни осмон қадар юксалтиради. Бироқ, мумтоз ўзбек бадий тафаккурининг узвий тараққиёти узоқ даврлар мобайнида издан чиқди, хусусан, ҳозирги замон адабиёти бамисолн тап-тақир яланг майдонда қайтадан қад ростлашга мажбур бўлди. XX аср аввалида бадийлик мезонларни қайта яратилди, бадий дидни янги замонга муносиб тарзда шакллантириш мажбурияти бош вазифага айланди.

Адабиётнинг боқий қадриятлари, ўлчамлари ҳамма даврларда ҳам сақланади, аммо-лекин мазкур қадрият ва ўлчамлар турли тарихий даврларда турли синновларни бошдан кечирадн ҳам. Бошқача айтганда, ҳар бир давр адабиёти қиёфасини боқий ва ўткинчи қадриятлар орасидаги муносабатлар «ҳарорати» белгилайди.

Чинакам бадий тафаккур мангу ва боқий қадриятлар қанотида яшайди, бироқ у ўзи «яшаб» турган давр ҳақиқатлари билан муайян маънода муносабатга киришади ҳам. Бу муносабат осон кечмайди.

Аслида боқий қадриятлар турли давр қадриятлари-

дан ўзига энг «маъқули»ни танлаб-саралаб олиш эва-
зига тўхтовсиз бойиб боради, аммо-лекин тарихда шун-
дай пайтлар келадики, даврининг долзарб (эҳтимол,
ўткинчи) қадриятлари боқий қадриятини ўз «изми»га
юришга мажбур қилади. Бундай шароитда, биринчи
навбатда, бадий тафаккур шикаст ейди.

Мантиқли савол туғилади: ҳамон бадий тафаккур
воқеликнинг инъикоси ва маҳсули экан, реал воқелик-
нинг бадий манзараларини акс эттирар экан, нима
учун у долзарб қадриятлардан юз ўгириши керак?

Мен ҳам юз ўгириши шарт демоқчи эмасман. Бадий
тафаккур Бугун яратилса-да, у фақат Бугун билан
яшамайди, балки Бугун гўзал ва эзгу фазилатлар деб
ҳисобланаётган қадриятларни Боқийлик тарозусида
ўлчашга уринади. Уни тарбиялайди, эъзозлайди, қадр-
қимматини оширади. Бадий тафаккурнинг «оёғи» Бу-
гунда турса-да, ўзи, хаёли Мангу, Боқий қадриятлар
осмонидан пастга тушмайди. Бадий тафаккурнинг од-
дий ва жўн тафаккурдан фазилатли фарқларидан бири
шундаки, бадий тафаккурнинг «ҳиссий инъикоси»
(В. Белинский) бўлмиш бадий асарда Бугунги реал
воқелик қадриятлари билан мангу умуммиллий, умум-
инсоний қадриятлар оралигидаги мутлақ ҳақиқат из-
ланади. Шу тариқа ҳар қандай бадий асар зиммасида-
ги буюк миссияни адо этмоқлик учун қуйидаги ўлмас
саволга жавоб излайди: Ҳозирнинг қадрияти Мангу
қадриятларини нимаси билан бойитади ёхуд Мангу қад-
риятлар ҳозирги (эҳтимол, ўткинчи) қадриятларни не-
чоғли тартибга солади?..

Нафақат тартибга солади, бадий тафаккур киши-
лар бадий диди ва савиясини тарбиялайди, юксалти-
ради ва шу тариқа реал ҳақиқатдан кўра янада гўзал-
роқ, янада улуғворроқ реалликлар мавжудлигидан улар-
ни бохабар қилади, ўша реалликлар сари даъват этади.
Фавқуллодда истеъдод эгаларининг халқ тақдирдаги
бемисл аҳамияти ҳам, кенг омманинг идрок этиш бо-
расидаги дид ва савияси муттасил улғая бориши зару-
рияти ҳам шунда!

Бадий тафаккур, бадий ижод сеҳру жозибасидаги
лоақал мана шу ҳикмат тўғри англаб етилса, Боқийлик
ва Долзарблик ўртасидаги диалектик мувозанатнинг
аҳамиятини илғаб олиш анчагина осон кўчади.

Бугуннинг ўткинчи ва долзарб қадриятлари одатда
ҳукмрон ғоя ва мафкура билан қуролланган бўлади.
Камдан-кам истеъдод эгаларигина бундай куч олдида

қолаверса, романнинг йўналиши ушбу лаҳзада ажойиб тимсоллар воситасида катта тугун ҳосил қилади, унда кейинги воқеа-ҳодисалар эса мазкур бош тугуннинг ечимини сифатида аста-секин ҳал бўла боради.

Таниқли литва адабиётшуноси А. Бучис ички монолог бўртиб турган асарлар ҳақида тўхталиб, «муаллиф ўқувчини қаҳрамон ички дунёси гирдобларига торти киритади-да,—деб ёзади,—уни ўз ҳолига ташлаб қўяди ва унга ҳеч нарсани изоҳлаб бермайди, шунда қаҳрамон руҳияти жинкучаларида йўл топа олиш китобхонанинг ҳаётий ва эстетик ҳозирлигига, ўқувига боғлиқ бўлади».

Назаримда, «Хўжа Маъоз» қабристони тасвирида Абдулла Қодирий айни шу услубни қўллаган. Иброҳим ака Ғафуров «Ўткан кунлар» ва «Меҳробдан чаён» романлари ҳақида сўз юрита туриб, «Бу икки романи меърузбек адабиёти тарихидаги бокира романлар деб атагим келади,—деб ёзадилар.—Чунки уларга ҳали шайилларда жаҳон адабиётида кучли мавқега эга бўли қолган экспрессионизм ёки модернизмнинг минг исн қориштириб бир ис яратган шабадалари ўз таъсири кўрсатиб улгурмаган эди. Ҳолбуки, бул романларда салгина кейинроқ яратилган «Обид кетмон» ва «Кес ва кундуз»да ички монолог, ички психологик таҳлил шахснинг ички иккиланиши, сюжетнинг «инсталган ерда тугаши, кутилмаган янги воқеа чизиқлари куртаклаши каби экспрессион ҳолатларнинг бошланғич зухротларинин кузатамиз». Назаримда, бу фикрга қўшилиш қийин. В. Катаев Лев Толстой ижодида импрессионизм, модернизм, постимпрессионизм унсурларини топганидек («Серқиефа қария» мақоласида), Абдулла Қодирий ижоди ҳатто ҳозирги замон «янги роман»чилигига ҳа энг янги тасвир услубларидан холи эмаслигини кўра миз. Биргина «Хўжа Маъоз» қабристони тасвирининг ўзи фикримизга яққол далил бўла олади.

Шу ўринда адибнинг яна бир маҳорат белгиси хусусида тўхталиш жоиз.

Романдаги «Қовоқ девонанинг белбоғи» фасли фақат Отабекнинг иккинчи уйланишидан хабар беришгагина хизмат қилади, холос. Дарҳақиқат, Отабек билан Қумушга, уларнинг илоҳий муҳаббатларига чексиз меҳ қўйган ва бу меҳр-муҳаббатни китобхонга ҳам юқтир олган нозиктаъб адиб Отабекнинг кейинги уйланиш воқеасини батафсил ёзишга «тили бормаслиги» аён эди. Муаллиф воқеани ҳатто бирор жиддий персонаж тили

дан беришни ҳам лойиқ кўрмайди ва «Қовоқ девона» батидаи усталик билан фойдаланади.

Агар бу ўринда муаллиф ўз мақсадини алоҳида номланган фасл орқали ҳал қилса (айни вақтда китобхонни зийракликка тайёрласа), Отабек шуурининг оний лаҳзаси тасвирини ҳеч қандай шарҳ-изоҳсиз, сарлавҳа билан ажратмаган ҳолда келтирадики, энди у ўқувчининг зийраклигига, ўзи кўзлаган мақсадни китобхон илғай олишига ишонади. 20—30-йиллар китобхон, эҳтимол, романдаги бунақанги мураккабликни илғай олмаган бўлиши мумкин. Бироқ «Ўткан кунлар»нинг бадний асар сифатида умрини узайтирган, унинг ҳозирги мухлислар назарида ҳам қадр-қиммат топганлигининг бош омилларидан бири — унда китобхонни ўйлашга, мушоҳадага ундовчи санъаткорона бадний тасвир воқиталарининг мавжудлигидир.

НАЖОТ МУҲАББАТДАМИ Ё... НАФРАТДА?

Улкан истеъдод соҳиблари — япон Акутагава Рюноске (1892—1927) ва ўзбек Гафур Ғулом қаламига мансуб икки ҳикоя ўқувчини айти шу хусусда ўй-мулоҳазаларга ундайди.

Умр — синов. Сипов кўчалари нотекис. Ноаён. Улар одамни гоҳ фарогат боғларининг нашъу намосига тўйдиради, гоҳ ўқубат саҳросида сарсону саргардон қилади. Ҳар икки ҳолатда ҳам инсоннинг сабри, нафси, тоқати имтиҳондан ўтади.

Жонзот борки, яхшироқ ва осонроқ яшаш илинжида нафас олади. Ҳайвоннинг ҳайвонлиги ниманинг эвазига нафсини қондираётганини ўйламаслиги, бу ҳақда мулоҳаза юрита олмаслиги билан белгиланади. Йиртқичлик ақидаси — на тугишганини билиш, на қавмининг, на ўзганинг ҳақининг фарқига бориш, зеро, ўлжа олинса, гажилса бас!

Бундай майл моҳиятан инсон учун ҳам бегона эмас. У ҳам тирик жон. У ҳам ўзи, оиласи тўқроқ, фаровонроқ яшашини кўзлаб тиним билмайди. Ўзини ўтга, чўққа уради. Ҳаловот илинжида ҳаловотидан кечади. Фақат у ана шу фарогатини, ҳаловоту маъмурчилигини нималарининг, кимларнинг эвазига топаётганига кўра ҳайвондан ва ҳатто бошқа одамлардан ажралиб туради.

«Ҳалол» ва «ҳаром» тушунчаси айти шу майллар асосида шаклланган бўлса, ажаб эмас.

Жон сақлаш майли — инстинкти ихтиёрдан ташиқ
ридаги табиий ҳодиса. Жон сақлашга уриниш — ҳалол.
Бироқ, жонни ҳар нарсадан воз кечиш эвазига сақлаш
ҳалолми ёки ҳаромми? Ҳалолми ҳаром билан асраш
ҳалолми?..

Ҳаётда учрайдиган жуда кўп катта-кичик номаъқу
чилликлар муҳтожлик важдан ҳаспўшланади. Энг тубан
жиноятга қўл урган кимсалар ҳам ўзларини оқловчи
далиллар, важлар топадилар. Аслида эса...

Қадимий Киото шаҳрининг кўҳна Расёмон дарвоза
си бир маромда ёғаетган ёмғир остида шумшайиб ту
рибди. Бошдан-оёқ шилта-шалаббоси чиққан хизмат
кор йигит совуқдан жулжикиб, дарвоза минорасидан
паноҳ топиш илинжида қунишиб, дийдираб ўтирибди.

Яқин-яқингача Расёмон дарвозаси шаҳарнинг энг
гавжум қадамжоларидан эди. Шаҳар худонинг ғазаби
га учради: дам зилзила, дам бўрон кентни вайрон қил
ди, устма-уст ўт тушди. Қаҳатчилик авжига минди. Юрт
га қирон келди. Турмуш издан чиқди.

Буларнинг бари одамлар руҳиятига таъсир кўрсат
ди. Жумладан, муқаддас тушунчалар завола топти. Эзгу
туйғулар дардисар бўлди. Виждон, диёнат топталди.
Оғир кунларда жон сақлаб қолиш бош маслакка ай
ланди. Одамлар фақат жон сақлаш ташвишига андар
мон бўлган чоғда Расёмоннинг муқаддаслигидан асар
қолмади — мўътабар қадамжо ташландиқ масканга
айланди.

...Хизматкор йигит ўрнидан қўзгалди, зинадан бир
бир босиб юқорига кўтарилди. Дарвоза ортидаги май
донча усти очик яланг лаҳадга айланган: кўча-кўйда
ўлган-истганлар, дафн этишга қурби етмаган оилалар
да бандаликни бажо келтирганлар жасадини шу очик
мозорга келтириб ташлаш одат тусига кирди. Тунида
тулки ва бўрсиклар ташлаш одат тусига кирди. Тунида
тулки ва бўрсиклар ташлаш одат тусига кирди. Тунида
тулки ва бўрсиклар ташлаш одат тусига кирди. Тунида
тулки ва бўрсиклар ташлаш одат тусига кирди.

Бу зимистон, бу совуқ, бу очлик-муҳтожлик Хизмат
кор йигитнинг иродасини синдириб, уни тинимсиз бир
кўчага ундамоқда. Хизматкор эса зўр бериб оёғини тир
раб туриб олди: жон сақлашнинг яккаю ягона чораси
ўгрилик кўчасига йўлаш эмас, йўқ, йўқ, йўқ! Ундан кўра
очликдан, совуқдан шу ерда жон таслим қилгани афзал.
Жон таслим қилганича очликка, совуққа чидайди, сўнг
жасадини мурдалар айқаш-уйқаш бўлиб ётган манави
майдончага туртиб юборадилар...

Хизматкор йигит аҳдидан қайтмаслик қасдида чўн

қайиб ўтираверди ва туйқус... мурдалар орасида аллақандай қора қўлага тимирскиланаётганига назари тушди. Назари тушдию хаёлига тиргалган машъум ўйининг даҳшатидан азбаройи иргиб турди. Дикқат билан тикилди. Кўзлари алдамаётган эди уни: «Кампир машъала таёғини ерга суқиб қўйди-да, қўлларини мурданинг бошига узатди ва худди боласининг битини боқаётган она маймунга ўхшаб, узун-узун соч толаларини битта-лаб юлқинишга киришди.

Кампир соч толасини юлгани сайин Хизматкорнинг вужудини қоплаган қўрқув тарқалаверди. Шунинг баробарида унда кампирга нисбатан шафқатсиз нафрат туғила бошлади».

Хизматкор йиғит ҳозиргина миясига тирғалаётган «Жон сақлашнинг бирдан-бир чораси ўғирлик» деган ўйдан зўр-базўр халос бўлган, шундай хаёлга боргани учуноқ ўзидан нафратланган эди. Ботинидаги нафратга лойиқ майли енгган жойида энди зохирда — кўз ўнгида кечаётган манзара уни яна нафрат алангасига итқитмоқда. Зеро, у «Тўхта! Нима қиляпсан?!» деб ҳайқирганича кампирнинг устига ташланди. Ўзини йўқотиб қўйган кампир саросимада осғи остида айқаш-уйқаш ётган жасадларга қоқила-суқила қоча бошлади. Хизматкор кампирнинг йўлини тўсди ва у билан олишга кетди. Зум ўтмай масала бирёқлик бўлди: Хизматкор йиғит кампирнинг қўлини орқасига қайириб тепасидан босиб тушди.

Одамлар орасидаги муносабат нафрат измига тушган тақдирда бундайини жирканч манзара оддий ҳолга айланади. Бироқ... Хизматкордаги баттол нафрат кампирдаги ёвузликдан ўт олди. Бинобарин, у айбни ўзидан эмас, кампирдан, кенгроқ олишса, ҳолатдан изламоқда. Ўз навбатида кампирнинг ҳам даъвоси «етарли»: у ўзининг гуноҳга ботаётганини тан олмаяпти, чунки шундай қилмаса, очидан...

Очлик ва муҳтожлиكنинг миллати йўқ. Йўқчилик важдан талончилик, қаллоблик, босқинчилик, қотилликка қўл уриб, нажот излашдан енгилроқ чора топилмас. Бироқ...

Саксондан ошган носкаш Қора буви тўрт етимчани бағрига олиб кир шолча устида ётибди. Уйқу қаёқда! «Тириклик тошдан қаттиқ, туянинг кўзидай нон анқога шаппи» бир замонда кўзга уйқу келармиди! Олти ой ўтибдики, кампир мижжа қоқмайди. Тўрт етимнинг эртасини ўйлаб ўйига етолмайди.

Кампир не хаёл уммонидаю, том оша уйга ўғри оралабди!

Замоннинг қаттиқлиги кампирнинг кўнглида нафрат уйғотиб улгурмаган, кампир — сабр одами, унинг кучи хаёл суришга етади, холос. Хаёдан илинж излайди, яъни у: «Шу етимларининг ҳам пешонасига ёзгани бордир», дея тасалли топади. Тасалли ва таскин билан яшайди. Таскин, тасалли ва умид нажот истовчи кўнгли қатидаги инсонийлик чўғини сўндирмайди, балки нафратни чекинтиради. Бундай ҳолатдаги олам нафратининг измига тушмайди. Акс ҳолда у томда қораси кўриган ўғрига инсбатан ҳам нафрат пуркаши жуда жуда табиий эди. Бинобарин, кампирнинг биринчи сўзи даёқ нафрат эмас, муҳаббат устулик қилади. «Вой до-од, мусулмонлар! Уйимга ўғри тушди!» дея жар солмайди, лоақал: «Ўғри, ҳой ўғри», демайди кампир, балки: «Ўғригина болам, ҳой ўғригина болам» деб оғзидан бол томади.

Ўғригина бола «Расёмон дарвозаси»даги Хизматкор йиғит сингари чуқур мулоҳазаларга бормайди. Тирикчилик илинжида тунда овга чиқади, холос. Унда ҳам замоннинг қаттиқлигига инсбатан нафрат, исён кўз очган эмас. Яъни у ҳолатини, даврини қора курсига ўтқазиб, унинг устидан нафратомуз ҳукм ўқимайди, балки шундай қаттиқ замонда чора излайди. Айбни Қор бувида деб билмайди. Шу бонс у нафрат измига тушмаган: нафратдан йироқ икки инсон тўқнашувни том маънодаги (ёхуд япон адиби яратган бадний ҳақиқатда бўлгани каби) аёвсиз тўқнашувга, олишувга айланимайди.

Ғафур Ғулом — кулгили ҳолатларини бўрттириб тасвирлаш устаси. Шу маънода унинг сўз юритилаётган ҳикояси бенихтиёр машҳур америка ёзувчиси О'Генрининг «Туташ қалблар» ҳикояси сюжетининг ёдга солади. Америка адабиётининг ҳикояси тасодиф асосига қўрилган, яъни бод касаллигидан азоб чекаётган ўғри бостириб кiritган хонадон соҳиби ҳам айни шу хасталик билан оғриб ётган бўлади. Ўхшаш хасталик азоби уларни бирлаштиради. Ҳикоя вазиятининг, ҳолатининг фавқулодда кулгиллилиги асосига қўрилган. «Менинг ўғригина болам»да эса бегараз киноялар, енгил табассум уйғотувчи деталлар тасвирининг моҳиятини эмас, контраст сифатида иккинчи қатламни ташкил этади. Мазкур услуб турмуш машаққати қисувга олган икки инсон ўртасидаги улуғ инсоний муносабатни жиддий қўламда

улуғлашга монелик кўрсатмаган. Чунончи, ўғригина бола «устидаги тўнини турмучлаб буготининг устига ёстиқ қилиб қўйиб» ёнбошлаши бир оз кулгилли туюлса-да, икки ўртада самимий дардлашув кечади.

Ҳасрат одамларни бирлаштиради, ҳасратлашиш чоғида дардлашувчи қалблар ҳар қачонгидан яқинлашади. Ҳасратлашиш — моҳиятан сокин жараён.

Бундай ҳолатдаги одамлар орасида фавқулодда шиддатли туқнашувлар юз бермаслиги муқаррар. Демак, «Менинг ўғригина болам»да ўқувчи диққатини жўлб этгулик ўткир зоҳирий зиддият йўқ. Ўғригина бола билан Қора кампирнинг фаоллиги, чорасизликдан тонган чораси соф ўзбексона ёнбошлаб ҳасратлашиш доирасидан чиқмайди. «Расёмон дарвозаси»да эса мурда бор, қон бор, талончилик ва юзма-юз олишув бор. Муносабатга кескинлик бағишлаётган ва исталган дақиқада воқеалар ривожини кутилмаган йўналишга буриб юборгудек нафрат бор. Ҳикоянинг жаҳон халқлари орасида кенг оммалашгани сабабларидан бири шудир, эҳтимол.

Бундай десак, япон ҳикоясидаги Хизматкор йигит ўзбек «касбдоши»дан мулоҳаза юритиши, нияти ва амали билан ҳам ажралиб туради: у масалани ғоятда кўндаланг қўяди ва ўғрилиқ орқали нажот топишдан кўра очликдан ўлиш афзал, деган қатъий қарорга келади.

Ўғригина боланинг мулоҳазаларида бундай қатъийлик, ёвузлик, узига нисбатан шафқатсизлик, адолат йўлини тутинишдаги собитлик етишмайди. Хизматкор йигит шу вақтга қадар ёвузликка қўл уришни ният қилмаган, ҳатто очидан ўлишга ҳозирлик кўриб қўйган ҳам эди, бироқ кутилмаган вазият (Кампирдаги ёвузлик унга кўчди) уни босқинчилик қилишга мажбур этди: қингирлик нонини тотиб улгурган ўғригина бола эса Қора кампир билан ҳасратона суҳбат асносидагини одатини, ниятини тарк этади (яъни, кампирдан унга ҳамдардлик, меҳр-шафқат юқди). Бошқача айтганда, нафратдан нафрат, муҳаббатдан муҳаббат тугилади.

Қора кампирнинг меҳр-шафқатга тўла суҳбатини эшитгани сайин ўғригина бола бурунги қилмишларидан покланаш ҳаракатига тушади — икки боласи борлигидан, хотини ва кампир онаси унинг қўлига қарамлигидан зорланади. Бу билан кўнгли тўлмайди. «Менга ҳозир шу қилиб турган ўғрилиқ касби ёқади дейсизми?» деган сўзларидан тавбаини саси келади. Қизиқ жойи

шундаки, ўғригина боланинг аҳволини тушуниб ётган. Қора кампир негадир уни қораламайди. «Ахир, нонлождан-ку шу ҳаром йўлга қадам босибсан», дейди у. Пигит ёнбошлаб ётган кўйи ҳаромни эътироф этади. («Расёмон дарвозаси»да бунинг сингари эътирофлар драматик ҳолатларда, ботиний ва зоҳирий зиддиятлар динамикасида тасвирланган.) Буни эс этмагандай, кампирнинг кейинги маслаҳати, йўриги образ моҳиятидаги мантиққа мос тушмайди. «Ўзига тўқроқ, бадавлатроқ одамларникига борсанг бўлмайdimи?» дейди у ва қайси хонадонларни мўлжалга олиш мумкинлигига айтилади: «Мана шу маҳаллада Каримқори читфуруш бор. Одилхўжабой деган пудратчи бор. Матёқуб деган кўнчи бор. Буларнинг давлати-ку мил-мил, бешиндаги боласи ҳам четига байт ёзилган чинини косада ош ичади. Шуларнинг томини тешсанг бўлмайdimи?»

Бу сўзлар Қора кампир образида мужассам топган инсонпарварлигини бирмунча заифлаштириб юборган. Ахир, не бонсдан Қора кампир бадавлат қўшинларининг мол-мулки мил-мил эканига тоқат қилолмаяпти? Ўғригина боласини уларга гиж-гижлаяпти?..

Бундай муносабат асримиз бошидаги содда-баён кампирнинг чекланган ақидасида учраса учрагандир, илло мазкур фалсафа 60-йилларининг ўрталаридаги (ҳикоя 1965 йилда яратилгани назарда тутилмоқда) синфий-сиёсий мафкура измига тушган адибимизнинг бадиний тафаккурида беҳад бўрттирилгани сезилади. Бироқ бадиний ижод ҳақиқати шу қадар муросасизки, у ҳатто ижодкорнинг ўзига ҳам бўйсунмайди: бу ўринда сал ўтмай Қора кампир образи ўзини муаллифнинг мафкуравий нуқтан назаридан «ҳимоя» қилишга уринади, бинобарин, у, «Аммо-лекин эҳтиёт бўл. Эл-юртнинг олдидан тагини бадном бўлиб қолмагин», дея ўзбек онахонига хос равишда ўғригина боласини қингирликдан қайтаради.

Ўзбек учун бадном бўлишдан оғирроқ тавқилаънат йўқ. «Расёмон дарвозаси»даги Хизматкор йигит билан маймунбашара кампирни нафрат қуюшқондан чиқарган бўлса, «Менинг ўғригина болам»да Қора кампир билан ўғригина болани бадном бўлиш хавфи қуюшқонга қайтаради, залолатдан қутқаради. Кўн ўғриликлар қилиб бети қотган, чунончи, Ориф сассиқнинг отхонасидан тўртта товуқ, битта хўроз ўмарган, Раҳмонхўжа элликбоши билан тил бириктириб жиноятни ёпди-ёпди қилган (ҳозирги ибора билан айтганда, уюшган жиноятга

қўл урган) ўғригина бола Қора кампирнинг меҳрибонлиги туфайли, «Жуда юзининг сидириб ташлаганим йўқ, андишам бор, уяламан», дея тавбага ўтади. Хизматкор йигитни эса, бу жиҳатдан ўтмиши нақадар тоза бўлмасин, бояги тўқнашувда кампирга инсбатан туғилган нафрат ёвузликка — кампирнинг эғнидаги кимонони ечиб олишга ундайди: «Энди у мутлақо иккиланмади, очдан улиш афзалми ёки ўғрилиikka қўл уришми, деб ўйлаб ҳам ўтирмади».

Бир сўз билан айтганда, «Расёмон дарвозаси»да муҳтожлик инсон табиатидаги ёвуз майлини қўзғатиб юбориши, «Менинг ўғригина болам»да эса энг қаттол уқубатлар остида ҳам инсон ўзлигини асраб қолиши мумкинлиги тасвирланган. Япон ҳикоясида шароит инсонни мувозанатдан чиқаради, ўзбек ҳикоясида эса айни шундай ҳолат инсонни янада инсонийроқ бўлишга даъват этади.

«Ҳа-ҳув дегунча бу кунлар ҳам унут бўлиб кетади», деб тасалли беради ўғригина бола кампирга.

— Хайр, ўғригина болам, келиб тур.

— Хўп, она, хўп...

Зим-зиё тунда бўлиб ўтган бу суҳбат гир атрофи иморат билан ўралган файзсиз ҳовлини чарақлатиб юборади. Ҳовлигагина эмас, икки муҳтож ва фақир кўнгилга чироқ бўлиб киради. Сўнгги диалог покляниги умидидаги таъсирчан қалбларни ларзага солади. Ушбу икки оғиз сўзда ўзбекнинг, қолаверса, Ғафур Ғуломдек улкан сўз санъаткорининг буюк инсонпарварлиги қуёш янглиг нур сочиб турибди. Бу нурдан баҳра олиш нстагидагиларни мушфиқ Қора кампир мудом суҳбатга чорламоқда:

— Хайр, ўғригина болам, келиб тур...

ОҚИМГА ҚАРШИ ОҚҚАН... ГУЛ

Япон Акутагава Рюноскэнинг «Бисейнинг садоқати» новелласини ўқиганда ўзбек Ойбекнинг дилбар рубобий шеърларини дил қўмсайди. Назокат, муҳаббат, садоқат ва ҳижрон изтиробларини қуйлаган бу икки буюк ижодкор асарлари завқиди туғилган кечинмаларни беихтиёр қоғозга тушира бошлаганингни ҳам сезмай қоласан...

Кўпдан буён оқмай қўйган сувни соғинган дарё узани айрилиқ азобига дош беролмай тарс-тарс ёрилган.

Унинг тилка-пора багрини бутлаш чораси битта, у ҳам бўлса шарқироқ сув қучоғини тўлдириб оқса, ўзи анлол сувга қўшилиб узоқ-узоқларга бош олиб кетса...

Ўзан ўртасида миқти гавдасини ғоз тутиб кўприк томондан кўз узмай турган Пигитнинг ҳам багри сувсиз ўзандай ҳувиллаган, сувсиз ўзандай қақраган. Дарё ўзани жонига ором бағишлайдиган сувни кутгани каби Пигит маъшуқасининг йўлига нитизор.

Ўзан ҳам, Пигит ҳам умидга умид боғлаган. Умид кутишга ундайди...

Оқшом чўкишига хийла фурсат бор. Кўнгилга шуъла сочаётган умид учқунни ҳадемай оқшом қоронғуси оғушида қолиб кетади, лекин тоғ ёнбагрини қоплаган қуюқ ўрмон қора бахмал ёппиғунга қадар Қиз келади, у оппоқ фаришта янглиғ ўрмон бағридан сирғалиб чиқиб келади, бир-бир қадам босиб кўприкка етади, қақроқ ўзанда тек қотган умидвор вужудни кўриб қувончдан хандон отади.

Кимсасиз дарё ўзанида нитизор турган Пигитнинг қулоғига ўрмон ёқдан маъюс чолғу саси эшитилди. Пигит бундан фироқ оҳангини туйди, дарахт оғочларининг ўксик гичирлаши суяк-суякларига кўча бошлади. Суякларни зирқирагани сайини оёғининг остидаги қақроқ замин ортиқ дош беролмай сина бошлади.

Ўзан сувни, Пигит қизини соғиниш азоби... айрилиқ изтироблари туташган жойда мўъжиза туғилади — кўприк томондан кўз узмай турган Пигит аввал оёқларининг остидан сизиб ўтаётган сув зумда тўпинини ялаб-юлқаб оқаётганини пайқамади. Пайқамаса-да, руҳи енгил тортиди.

Олтин дардим, ипни уздим, кўкка уч!
Севганимнинг юзларидан ўпиб, қуч!
Ўпиб қуч, ўпиб қуч, ўпиб... қуч... уч... уч...

Пигитнинг қўллари қанотга айланди, парвоз этиб кўприк тепасига етади, ўзини Қизнинг оёқлари остига ташлаб, «оқшом гузал — кўнгил яйрар» деганча...

Кўнгил яйраши учун эса Қиздан дарак йўқ...

Пигитдаги соғинч ҳарорати шу қадар баландки, у Қизнинг келмай қолиш ҳавфи ҳам борлигини тан олмайди. Ишонч қудрати боис у кутишдан толмайди.

Йўлингда кутдим,
Ҳасратлар ютдим,
Ҳажринг-ла кўпдан
Ўзини унутдим.

Ғанин унутган Пигитни хаёл олиб қочади. Кўл ёқа-
сидаги овлоқ ўриндиқда Қизнинг тиззасига бош қўй-
гани, Қизнинг кўксидан отаётган тоғ нурларига бст-
ларини тутгани...

Тиззага ура бошлаган сув салқинида Қиз пайдо бў-
лишига яна, яна ишонади. Ҳеч қандай куч унинг ишон-
чига раҳна сололмайди.

Умидсизлик эса... инсон кўкда «йилт» этган сомон
парчасидан-да, нажот кутади.

Хайрият, шу пайт кўкни ёриб чиқди сариқ бир че-
чак. Пигит кўнглини овутиб, Аллалади шаршарак...

Шаршаракнинг шовқини дам зўрайди, дам олис-
олисларга бош олиб қочади. Пигит кўкни ёритган сариқ
чечакка кўнгил боғлайди, йўқ, кўнглида бир тугун боғ-
ланади. Пигит шу тугунга-да умид боғлайди, тугунини
ечса соғинч тугунаклари ёйиладигандек қоронғуда оё-
ғининг остига қарайди, белига довури кўтарилган сув
сатҳидан димоғига ураётган салқин ҳавони туяди.

Кўтаверади...

«Эгасини йўқотган садоқатли итдек жоним ўртана-
ди, соғинчдан» деган эди Пигит.

«Мен ўша итдан кўра қаттиқроқ соғинишимга ишон-
майсизми?» деган эди Қиз.

Шу савол-жавоб далдасида яна узоқ ва узоқ кут-
ди Пигит. Кўксини сийпалаб ўтаётган ва лаҳза сайиш
кифтини ювиб оқаётган сув сатҳида...

Юлдузларнинг томар

Олтин кўз ёши...

Теграсида жим порлар

Гавҳарнинг тоши...

Пигит теграсида ўйноқилаб кўзни қамаштираётган
«тошча»ларини тутиб мувозанат сақлайди, тобора тез-
лашаётган оқимда хасдек оқиб кетишига-да шай, бироқ
мана ҳозир, кўприк тепасида чинини кабутардек оппоқ
фариштаси кўринишига, кўрингани замонни ҳижрон ўқ-
лари вужудини тарк этишига жуда-жуда ишонади. Ҳиж-
рон тўлқини ором топмаётган қалб сув тўлқинида из
оқади, на-да чуқади.

Дўстим, қачонгача бу зolim ҳижрон?..

Дарё ўзанини ҳижрон азобидан халос этган суя
Пигитнинг бўғзига етади. У уч-тўрт дафъа қулоч отиб
қирғоққа чиқиши мумкин эди, йўқ, шу топда, айниқса
шу оқшом ҳеч бир куч уни аҳдидан қайтаролмайди.
Бир оғиз дил розини айтади:

Эркам, бугун сен тугилган кун
дейди. Сўнг, ўзини оқим измига қўяди.

Кўкка боқамен, қоқ ярим кеча
Момик тўлқинларга аста ботамен...

Пигит оғзи, бурни ва кўзи сув остида қолаётганидан эмас, балки ҳали-ҳануз кўприк томонда интизор кутганидан. Қиз кўринмаётганидан хавотирда, унга сўнгги бор изҳорларини етказа олмаётганидан армонда, шу чоқ шу чоқ кўрина қолсаю, қутласа:

Эркам...

Сув бўғзига етди.

Эркам бугун...

Сув сочларини юниб ўтди. Пигит осонгина ҳаракат билан юзини сув сатҳидан чиқарди...

...сен тугилган кун
кун... кун... кун...

дея олди. Кўз олди қоронгилашди. Нафас ололмай қолди. Оқим шиддати зўрайди.

Буюк тўлқин қаърига кириб кетамен
Қайдасан у эрка хаёллар изи?..

Пигит оғзини юниб олишдан ўзга чора тополмади. Умид ипи узилай-узилай деган чоқ кўприк томонда оқ ҳарир либосга ўранган Қизнинг шарпаси кўринди. Пигит бутун вужудини сўз айтишга чоғлади. Айтолмади. Севинч ёшлари дарё сувига қўшилди. Сув ариган кўз ўнгидан Қизнинг заъфарон чеҳраси пайдо бўлди. Қизнинг шарпаси Пигит томон талпинди. Пигит қувончдан оғзини баралла очди, қаттиқ хавотирда, «Жонимни жонингга жойла!» демоқчи эди, улгурмади. Дам кўриниб — дам кўринмай қалқиб-қалқиб оқиб бораётган жасад оғзидан отилиб чиққан бир даста гул дарё ўзинини лиммо-лим тўлдириб айқираётган сув сатҳидан Қизнинг келишидан умидини узмай... оқимга қарши, кўприк томон силжий бошлади...

КЕЧИККАН ҲАЙРАТ

ёхуд

БНЗ МУТОЛААГА ҚОНМАГАН АВЛОД

Адабий авлод ҳақида сўз очилди. Фикрлашга, кўп мулоҳазаларни ўртоқлашишга ундайдиган мавзу.

Бадний ижод борасидаги авлод тушунчаси деганда ижодкорларнинг ёшидан қатъи назар муайян даврнинг етакчи тасвир услубларини, илгор бадний тафаккур тарзини яратиш ва шакллантиришда муштараклик касб этган гуруҳ вакиллари назарда тутилади. Аслида муайян халқ ва миллат бадний тафаккурини белгиловчи адабий авлодлар давомийлиги узлуксиз занжир кўринишидаги жараён ҳисобланади. Афсуски, XX аср ўзбек бадний тафаккури тараққиётида жуда кўп узилишлар юз берди, авлодлар давомийлиги сақланмади.

Мумтоз адабий меросимиздан етарли даражада баҳраманд эмаслигимиз эндиликда ҳеч кимга сир эмас, замонавий насримизнинг таъмал тошини қўйган туңғич авлод тажрибалари ҳам муфассал ўрганилмаган. Қодирий, Чўлпон, Ҳамза ижодини «ичдан» ўрганиш имкони мана энди, мустақиллик шарофати билан туғилмоқда, Ойбек, Ғ. Ғулом, А. Қаҳҳор қайси ижодий мактаб «талабалиги»дан етишиб чиқишгани ҳақидаги таъаввуримиз ҳам анчайин хира. Яқин-яқингача Ғ. Ғуломнинг билгани — Маяковский, А. Қаҳҳорнинг кўз очиб кўргани Чехов деб юрардик. Ахборот оқими шиддатли тус олган давр кишилари сифатида эндиликда бошловчи ёш қаламкашларининг дунё адабий жараёнларидан баҳра олиш имкони орта бормоқда. Бу имкон адабий мактаблар таъсири кўламининг ортиншига олиб келмоқда. 70-йилларининг иккинчи ярмига келиб хилма-хил йўналишдаги, тасвир йўсини бир-биридан тубдан фарқланувчи ижодкорлар пайдо бўла бошлади.

Адабиётимизда Айтматов, Распутин, Шукшин, Апор, Думбадзе каби йирик адиблар ижоди таъсирида яратилган ҳикоялар, қиссалар пайдо бўлди. Ижодий таъсириланиш доираси кенгайиб ўзбек адабиётида Болтиқбўйи, Грузия, изма-из Япония, Оврупо, Латин Америкаси халқлари адабиётига хос тамойиллар, услублар кўрина бошлади. Табiiий, бу «кўрина бошлаш» силлиққина юз бермайди. Бундай ботиний ва зоҳирий эврилишларни ёруғ юз билан қабул қилиш учун энг аввало ўзбек адабиёти ҳам XX аср жаҳон адабиётининг узвий

бир қисми эканлигини, ундан айри ҳолда яшаши, шакланиши мумкин эмаслигини, умуминсоний ва юксалтириш қадриятлар мезонига қиёсан улуглашмаган ҳар қандай миллий адабий қадрият ўзининг тор маҳаллий қобилиятига ўралашиб қолишини англаб етмоқлик керак бўлади.

Исломий таълимотга кўра, инсоннинг феъл-атворидаги, тийнатидаги ўзак таг-туғи билан ўзгариб кетмайдиган, тарбия таъсирида унинг ўз-ўзини идора этиши, шаклланиши, дуунёқарашин — устқурма ўзгаради, холос. Баднийнинг бадний ижодга дахли шундаки, ижодкорнинг шахси қандай бўлса, ҳаётини шунга яраша идрок этади. Тақлид, таъсир, тарбия устқурма бўлиб қолаверади.

«Мен эртага саҳарлаб туриб би-ир анъанавий йўсунда ҳикоя ёзаман» ёки «қўлим бўшаса ҳеч ким тушунмайдиган ҳазми оғир қисса ёзинишга киришаман» қабилдаги режа билан ҳеч ким ижод қилмайдиган албатта. Ҳаммаси зувала қорилаётган найтда ато этилган феъл-атворга, табиий майлларга боғлиқ. Шундан келиб чиқиб кимдир ўйнаб-кулиб ёзади, кимдир ҳаётини нуқра изтироблар кўзгуси орқали кўради, кимдир ҳаётини силлиқ қатламнинг тасвирлайди, бошқа биров унинг ўй-дум-чуқурларини, қавариқ чокларини излаб топади. Қайси ижодкор қандай адибдан таъсирланиши ҳақида шундан келиб чиқади. Мисол учун оламнинг Л. Толстой ё М. Шолохов йўсинида идрок этишга мойиллиги кучли бўлган қаламкаш Ф. Достоевский ё А. Рюноске ижодининг ижодкор сифатида ҳазм қилишга қийналади. Шунинг маънода қайсидир ўзбек ёзувчиси адабий устоз, муаллим сифатида Кафка ё Кортасарга табиатан яқинлиқ сезса, уни ўзбек бўла туриб Қодирий ё Қаҳҳорни таъсир олмасликда айблаш адолатдан эмас.

Ижодкор учун миллий қадриятлар бамисоли онинг сутидек зарур, ундан нечоғли тўйиб баҳраманд бўлиш шунча яхши, аммо-лекин ёши улғайган одамнинг қорни она сутига тўймай қолади. Энди у табиат неъматларининг энг сараларини, ўзига хуш ёққанларини териб-чиқариб истеъмол қилишга ўтади. Маҳаллий адабий қадриятлар анъанасидан нарининг кўра олмаган ижодкорлар умрининг охирига қадар она сутини қуруқ понда бошқа нарса емай яшаган одамга ўхшаб кетади. Франц Кафка ўхшатиб ёзганидек, «Энг ёмон ёзувчилар маҳаллий асарларга тақлид туфайли пайдо бўладилар». Бу ҳоланки, оёқнинг остидаги жавоҳирлардан наридан дуру гавҳарларга ҳам кўзин очиб қараш фақат ва фақат қат ҳам бадний, ҳам тафаккурини наф келтиради. Зер

ҳар бир етук бадний асар ўзига қадар ҳукм сурган бадний кўникмалардан қоникмаслик эканини ёдда сақлаш зарур.

Ижодкор сифатида тўхтовсиз ўзгариб туриш, ўзини, ўзлигини янгिलाш учун ҳам адабий таъсир мактаби ниҳоятда зарур. Бир дунёқарашда тўхтаб қолиш ижодий депсинишга олиб келади. Разм солиб қаралса, кўп йиллардан буён ижод билан машғул сермахсул ижодкорларимизда ёзиш техникасини эгаллаб олиш сезилади, улар яна ўилаб роман, юзлаб ҳикоя яратишлари ҳеч гап эмас, лекин дунёни бадний идрок этиш йўсинида ўзгариш, изланиш бўлмаса, тажрибалар қилинмаса — ундай ижоддан на адабиётга, на китобхонларга, на да ижодкорнинг ўзига наф!

Муаммобозлик, мавзубозлик, қаҳрамонларни оқ ва қорага ажратиб ясама конфликтлар қуриш неча ўн йиллар мобайнида адабиётимизнинг кредосига айланиб қолди. Воқеа-ҳодисалар шунчалик қалаштириб ташланадик, азбаройи адабиётнинг бош мақсади бўлиш таҳлилга ўрин қолмайди. Достоевский факт тугаган жойда адабиёт бошланади деган бўлса, бизнинг адабиёт кўпроқ фактнинг ўзи билан барҳам топи.

Фикри, суяги шўро даврида қотиб улгурган аксарият адилларимиз, адабиётшунос олимларимиз кўз кўриб қулоқ эшитган нарсанигина реализм деб аташади, яъни ҳаётда юз берган воқеа-ҳодиса реал, ҳаёлдаги, тасаввурдаги, тушдаги кечинмалар нореал! Бошқа сезги аъзолари ҳам мавжудлиги, дунёни эҳтирослар, туйғулар, сезгилар орқали ҳам идрок этиш мумкинлиги ва лозимлиги, интуиция, қўйингчи, нисонга хос кўзга кўринмас майллар тан олинмайди. Ваҳоланки, ҳаёлимиз ҳам, тасаввуримиз ҳам, тушда кўрганларимиз ҳам кундалик турмушимизда кўраётган манзаралар сингари РЕАЛ, МАВЖУД! Демак, РЕАЛИЗМ тушунчаси ниҳоятда кенг! Тасаввуримизга сиғмас даражада кенг! Шунан олсак, бадний тасвир воситаларимиз ҳам чексиз даражада кўпаяди, тан олмасак...

Жаҳон адабиётида кўплаб синовлардан ўтган ва ўтаётган тажрибалар жуда оддий, ҳатто баҳслашиб ўтирилмайдиган имкониятларга айланиб улгурганини ўйламаймиз. Такрор бўлса-да айтай, миллий ўзига хослик бадний адабиётнинг бош ва асосий фазилатларидан эканини зинҳор инкор этмаган ҳолда таъкидлаш зарурким, санъат дин янглиғ миллий қадриятлардан устундир! Ижодкор миллатчиликдан, қурбон етса мил-

лийликдан ҳам юқори туради, унинг учун ёт миллат ёки ёт маърифат йўқ.

Авлодлар орасига айирмачилик солиш керак эмас, дейдиганлар ҳам бор. Гап айирмачилик солишда эмас, буни бундай тор талқин қилиш ҳам керак эмас. Чунки авлодлар орасидаги тафовутнинг мавжудлиги банданинг хоҳиш-иродасига боғлиқмас. Бу жуда-жуда табиий ҳол, бунигисиз тараққиёт ҳам, ўсиш-улгайиш ҳам, янгиланиш ҳам бўлмайди.

Башарти 50 ёшнинг нари-берисидаги ёзувчи 20 ёшлар миёнасидаги бошловчи қаламкашнинг ҳикояларини ҳазм қилолмаётган экан, демак, адабиётимизда ўзгаришлар бор. Бордию, катта авлод вакиллари ёшлар ҳикоясини осонгина тушунаётган эканлар, демак, адабий тафаккурда, авлодлар янгилалишида ўзгаришлар суст. Қувонч билан айтиш мумкинки, кенжа авлод вакиллари орасида ёш улуғларимиз тушуниб етмайдиган, ҳатто 40 ёшлилар қийналиб илғайдиган асарлар яратилмоқда. Демак, адабиётимиз ҳаракатда!

Авлодлар ўзгариши мутолаа маданиятига, мутолаа имкониятига ҳам боғлиқ. Мутолаа орқали билишга интилиш инсонга ато этилган мислсиз неъматлардан бири! Ижодкор учун эса унинг аҳамияти қалам билан қоғоздан кам эмас! Узоққа бормаи, кейинги 30—40 йиллик даврнинг мутолаа имконияти ва маданияти нисбатига қўйилса, авлодлар орасидаги тафовутлар яққол кўзга ташланади. 70-йиллар ижодга кириб келган авлоднинг «чала ўқиган» десам оғир ботар, мутолаага қонмаган авлод деб атагим келади. «Нима фарқи бор, 40—50 ёшлилар ҳам янги нашр этилаётган адабиётларнинг ўқийвериши мумкин-ку!» дея эътироз билдирувчилар учрайди. Йўқ, яна бир карра йўқки, биз 10—15 ёшларимизда, нари борса, 20 ёшга етар-етмас билмоғимиз, ўқмоғимиз шарт бўлган кўплаб ҳақиқату ҳикматлардан суягимизга қўшилиб фикру зеҳнимиз, қарашларимиз қотиб улгургандагина бохабар бўлмоқдамиз, улардан кечикиб ҳайратларга тушиб юрибмиз. Биз умримиз қозонини яримлатиб улгургандагина билаётган асазнини ҳозир 20 ёш миёнасидаги навқирон қалам аҳли ташналик билан ўзлаштирмоқда.

Вақтида тўйиб, қониб мутолаа қилиш бахти насиб этмаган авлод вакилининг армонлари катта имкониятлар олдида турган ёш ижодкорларга сабоқ бўлади деган умиддаман.

ТОШКЕНТНИ СОҒИНГАН КУНЛАРИМ

Ватанимиз мустақиллиги эълон қилинганида 40 ёшда эдим, шу ёшгача фақат бир марта, мутлақо тасодифан Югославия саёҳатида боргандим, истиқлолнинг саккиз йили мобайнида Сауд Арабистони, Буюк Британия, Олмония, Швейцария, АҚШ мамлакатларида бўлиш насиб этди. Энг қизиги, қаерда, неча кун бўлмай ҳар сафар Тошкентни онамни соғингандек соғиндим...

ЭНГ ЮКСАК ЧУҚҚИ

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Тафаккурли инсон зоти борки, ўз шахсини улуглаш омилларини излайди, ижод қилади: кимдир давлат орттиради, кимдир уй-жой солади, кимдир эл-юртнинг назарига тушини дардига мубтало бўлади, бошқа биров ҳукизнинг шохини қайиради ё бўлмаса янги фирқа ташкил этади, яна бирови ҳаётини маънавий баркамолликка бағишлайди. Тақводор киши эса улугликин иймон-эътиқод йўлидан излайди.

Намоз ҳар бир мусулмон учун меърож эканига, намознинг мартабаси ҳаж мартабасидан аъло эканига шак келтирмайман, лекин ҳар бир инсоннинг ботинида пинҳон инсонийлик жавҳарини юзага чиқаришда ҳаж ибодати нақадар мислсиз синов-имконият эканига амин бўлдим, алҳамдулиллоҳ!

Уйда эҳром боғлаб маъшуқи дийдорига ошиққан ошиқ сингарини лаббайкани бошладиму, кўнгилнинг бир буржидан, «Наҳотки, ҳаж сафари насиб этаётир?» деган шубҳа-хавотир аримади. Табиатим шундайми, ҳаётимдаги энг қувончли лаҳзаларда ҳам бошқа бир армон кўнгилга соя ташлаб туради: ижодкорлар орасида ўтказилган таплов ғолибларидан бири сифатида ҳажга йўллашга берилганини эшитганимда биринчи бўлиб раҳматли отамиз ва онамизнинг сиймоларини кўз ўнгимга келтирдим — бу улуг бобаракот зотлар ўзларидан қолган туққиз фарзанднинг кенжасига шундайини бахт насиб этганини кўрсалар эди! Афсус...

Ҳажининг ўзига хос мисли йўқ ибодат экани ҳақида сўз бошлаган эдим. Ҳар қандай ибодатнинг ботиний ва зоҳирий жиҳатлари мавжуд. Сафардан илгари ҳаж хусусида ниманки эшитган ё ўқиган бўлсам, асосан, бу ибодатнинг зоҳирий манзаралари ҳақида маълумот таассурот олгандим. Тайёрамиз ҳавога кўтарилган дақиқалардан ҳаж ибодатининг моҳиятини — унинг маънавий-ботиний-руҳий хосиятларини излашга киришдим. «Ҳаж нима? У кишига нималарни ато этади? Мусулмон кўнгилни нималар ҳисобига бойитади? Унинг руҳни қувватини ҳамма бирдек англаши мумкинми? Ҳаж одамнинг табиатида ўзгариш ясай оладими?» Ҳоказо ҳоказо саволларга бевосита шохид сифатида жавоб излашга киришдим.

Макка ва Мадина кўчаларини томоша қилганимизда, Минодаги чодирлар шаҳарчасини тунда ёлғиз кезганимда, жазирама офтоб тифида кун бўйи адашиб-улашиб одамлар денгизн оралаб Арофат сари йўл излаганимизда, Арофатга етгач ҳордиқ олмай-нетмай, туз тинимай яна йўлга тушиб Муздалифага ета-етгунча саргузаштлар кечирган тун бўйи ҳам ушбу саволлар ҳаёдан аримади. Ҳатто Уҳуд жанги бўлган тарихий тепалик, шаҳид кетган етмиш нафар саҳобанинг қабристонини, ҳатто Масжиди Набавиядаги кишини сеҳрловчи ҳолатларда ҳам нимадир етишмаётгандек, кўнгил қониб ором ололмаётгандек туюлаверди. Ана шунда бундай такрорланмас ором ва осойишталикни ер юзининг яқин-яқини — Байтуллоҳ қад тиклаган масжиди ҳарамдагина топиш мумкинлигига бот-бот иқрор бўлдим!

Бобус с-салом дарвозасидан қадам қўйиб масжиди ҳарам биносига биринчи бор кириб борганимизда, Каъбаи шарифни тавоф қилиб мақоми Иброҳим ёнида икки ракаат намоз ўқиганимизда, Байтуллоҳ пойида тунларини бедор ўтказган дақиқаларда етмиш икки томиру етмиш минг ҳужайра илоҳий бир саодатли мақомга мушарраф бўлар экан! Бу мақом онларида ёруғ дунёнинг жамики ҳою ҳаваслари унутилади, заминий қувончу ташвишлар, хархашаю машмашалар ниҳоят арзимас заррага, хасга айланади — дунёга инсон сифатида келганинг шукронаси ўлароқ беихтиёр кўзлар ёшланади, руҳнинг тиниқлашади, йўргакдаги норасида янглиғ чеҳрангга табассум югуради, ўйларнинг ўйидан тўхтади — саволларни-да унутиб Байтул ҳарам билан юзма-юз тураверасан-тураверасан...

Аллоҳнинг уйи теварагида туну кун бирон лаҳза ҳаракатдан тўхтамаётган гирдобни ибодатхонанинг иккинчи қаватидан, сўнг учинчи қавати — тоmidан узоқ-узоқ кузатдим, ҳовлига тушиб яна ва яна гирдобга гарқ бўлдим, ана шунда ер юзининг энг баланд нуқтаси Эверест — Жамолунгма чўққисида эмас, Байтуллоҳ шариф пойида эканига, Каъба пойида саждага бош қўйган мўмин-мусулмон учун ҳар қандай моддий ва маънавий юксаклик ҳам жуда-жуда пастлик бўлиб туюлишига иймон келтирдим. Ҳар бир инсон ҳаётида лоақал бир марта шундай сонияларни бошдан кечирмоғи, лоақал бир марта шундай ҳолат суруридан қониб завқ туймоғи, демакким, покланмоғи керак! Шундай лаҳзаларга етиш моқлик эвазига юқорида қисман айтилган машаққат ва уқубатлар туфайли туғилган гина-кудуратлар унутилади, бу — ҳаж ибодати нобатга ўтганининг аломатларидан бири, ахир!..

Мадинаи мунавварада уч кун яшаб, Маккаи мукарамага қайтаётганимизда ҳамроҳларимдан бири «Каъбатутуллоҳни соғиндим!» деб оҳ чекиб юборди. Вужудимга қалтироқ югурди (ўша сафардан орадан неча йил ўтган эса-да, қачон, қаерда Каъбатутуллоҳни эсласам, унинг суратларини кўрсам ифодалаб бўлмас бир оғир изтироб, соғинч армони юракларни эзди...), начора, яна беш-олти кундан сўнг юртимизга қайтгач Каъбатутуллоҳни соғина бошлаймиз, унинг пойида тиз чўкиб ибодат қилишни кўнгил қўмсаши муқаррар — шунда қандоқ қиламиз?..

Сабр қиламиз ва «Ҳажга борганларнинг ибодати Аллоҳ ҳузурида қабул бўлсин, бундай саодат бошқа мусулмон биродарларимиз, юртдошларимизга ҳам насиб этсин!» дея дуога астойдил қўл очамиз...

КОИНОТНИНГ МЕҲВАРИ

Бисмиллаҳир роҳманир роҳийм.

Масжиди Харамнинг Боби с-салом дарвозасига яқинлашганимиз сайин лаббайка янада авж пардаларга кўтарилди: Лаббайка аллоҳума лаббайк, Лаббайка ла шаърийка лака лаббайк!..

Шундай, охир бир кун келиб «Лаббайк!» демоқдан ўзга чора йўқ. Ана шу саодатли имтиҳон онларига бир умр ҳозирлик кўрасан. Умр — имтиҳонга ҳозирлик фасли, истиффор фурсати етганда сен биру Ҳақ бир! Ҳамонки, бу ёруғ дунёга муносиб жондор — инсон қиё-

фасида келдингми, энг олий бурч фоний дунёни зотингга муносиб тарк этмоқлик.

Шаймисан?.. Маъшуқи ишқида телба бўлмиш Маъжунун янглиг баралла ва астойдил «Лаббайка!» дея оласанми?

Бутун номаъи аъмолинг ушбу бир огиз каломда муҷассам топажагини тасаввур қиялпсанми?

Лаббайка аллоҳума лаббайк,

Лаббайка ла-а шарика лака лаббайк!..

Мазмуни: Ё, Аллоҳ! Ҳозирдирман, ҳузурингга келдим, қабул эт!..

«Қабул этарминкан?» деган васваса кўнгил қатларига кўланка солаверади, ваҳоланки, шубҳа — гуноҳ, бандадан — тавбаю илтижо, қабул — Ўзидан!

Бўсагага етганда жиддий ва совуққон дарвозабон набирасини огушига босаётган бобо каби қучоғига олгудай бир сидра бошдан-оёқ пайпаслайди. Бу — дунё таомили — эҳтиёти шарт...

Лекин қалбини ким тафтиш этади, ким поклайди? Ўзинг ва Ўзи!

Дарвозадан ҳийла кенг, серустун, доира шаклида кетган равонга кирасан. Чўғдек гиламлар тўшалган, тумонат: саждага бош қўйган, чўк тушганча кўзларидан шашқатор ёшлар дувиллаб тўкилаётганига эътиборсиз тиловат қилаётган, тамшана-тамшана зам-зам сувини хўплаётган, ўтирган, ёнбошлаган, мудраган... Олис сафардан қайтиб бир чимдим нафас ростламоқ муродида қўнишгандек, ҳадемай яна адоқсиз йўлга отланишаётгандек...

Шифтида ҳисобсиз пирпирак кечаю кундуз тўхтовсиз айланиб ҳавони совутиб турган бу серҳашам равон мисоли бир қўналга — нафас ростлайсану ичкарига йўл оласан, ичкарига!..

Ичкарида издиҳом, игна отсанг ерга тушмайди. Одамлар оқими соат милларнинг ҳаракатига терс йўналишда узлуксиз, узилишсиз айланади. Оёқ остига садафдек оқ мармар тўшалган. Мармар тўшама бамисоли улкан лаппагу, у устидаги беҳисоб тумонатни шовқинсиз-сассиз Байтуллоҳ атрофида айлантирмоқда...

Она Замни ўз ўқи атрофида айланишдан тўхтамайди. Лак-лак, мил-мил одамзод келади-кетаверади, келади-кетаверади. Мазкур келиш-кетишда инсон иродасидан ташқаридаги буюк тартиб, буюк интизом бор. Айни вақтда инсоний қудрат хорижидаги тартибсизлик ҳам мавжуд.

Инсоният умри ана шу тартиб ва тартибсизлик орасидаги курашлардан, орзу-ҳаваслардан, катта-кичик секинч ва қайғулардан ташкил топади.

Табиатда кечадиган кўплаб жараёнлар одамни мутасил тартиб-интизомга даъват этади. Курран арзининг бир йўналишда, бир маромда айланиши шулар жумласидан.

Каъбатуллоҳ атрофидаги айланма ҳаракат Заминнинг айланиши, дунёдаги жуда кўплаб айланиш-қайтиш фалсафаси замиридаги буюк ҳикматни ёдга солади.

Ҳайтовур, «лашһак»нинг гирди инсбатан сийрак — қадам қўйишнинг иложи бор, икки-уч одимда оқимга қўшиласиз — оқимга айланасиз!.. Кексаю ёш, эркагу аёл, шоҳу-гадо, соғу-носоғ — бир: талбия айтади, холос!..

Айлана ҳаракат комига торта бошлайди. Тумонаг, издиҳом — оёқнинг остига қаролмайсан. Маҳобатли Уйнинг тим қора деворига, илоҳий каломлар тилло ҳарфлар-ла тикилган ёпинчиққа алаңлайсан — Уйнинг оҳанграбо қуввати ҳадсиз тумонатни, тумонатга қўшиб сени ўзига тортади.

Оқим шиддати пасаймайди: биринчи, иккинчи, учинчи айланишда рамл, яъни паҳлавонларча тезкор қадам ташланади. Ҳар дафъа айланиш Байтуллоҳ томон яна ва яна яқинлаштиради. Дастлабки уч айланишда бир қадар парокандалик, заминий тартибсизлик кузатилади. Талвасага яқин бўлган бу хаосни англамоққа уринасан, беихтиёр. Уринасану, вужудинг-руҳингни ажиб бир осудалик оғушига олаётганини сезасан. Баногоҳ оқим равонлашади, гўё равон ва ости силлиқ узанга лиммолим тулган сув бир маромда, вазмин оқаётгандек, сен вазмин оқаётган сувнинг томчисидек!..

Ойлар, ҳаттоки йиллар мобайнида шу оқим ичра оқаётгандек — шу тарзда яшаётгандек ҳис қиласан, ўзингни. Турфа ирқ, турфа миллат вакиллари туғилган биродарингдек — ҳамнафас, жўровоз бўлиб бир тилда муножот айтаётганинг жуда-жуда табиий ҳолга, ҳолатга айланади.

ҲОЛга жўр бўласан. Ҳаяжонли нафас олишлар, энтикиш-ла илтижоларга сингиб кетасан. Эски Уйга ярим одим-бир одим яқинлашганинг сайин зичлик ортгандан-ортади. Тумонат бир тан-бир жонга айланади.

— Раббано! — ўктам бир товуш қироат-ла бошлар ўзра жараңлайди.

— Раббано!!! — тумонат унга ҳамоҳанг баралла
такоррлайди.

- Аътино!
- Аътно!!!
- Фид дуня!
- Фнд дуня!!!
- Ҳасанатан!
- Ҳасанатан!!!
- Вақийна!
- Вақийна!!!
- Азабан!
- Азабан!!!
- Наър!
- Наър-р!!!

Ҳамнафаслик, жўровозлик сеҳрли бир тарзда одам-
ларни қовуштиради. Байтуллоҳ пойида тенглик олий
мақомга кўтарилади: эътиқодлар, ниятлар, маслаклар,
орзу-умидлар. Хатти-ҳаракатлар бир хил. Энгил-бош-
ларнинг туси бир: оқ эҳром, бош яланг, оёқ яланг. (Дар-
воқе, бу мукаррам шаҳарда ҳамманинг исми бир —
«Ҳажжи!» дея мурожаат қиладилар!) Бу дунёда ҳа-
на орттирган эсангда, фарқи йўқ — кафтлар, қўлла-
очнқ. Фоний дунё туриш-турмушини, ҳою-ҳаваслар би-
лан бежалган умрларини-да шу қадар уйғунлик мақо-
мига олиб чиқиш мумкинлигини кўрсатувчи бир ман-
зара!

...Лаблар орасидан отилиб чиққан ҳар бир кало-
умринг асносида билиб-билмай вужудингга тўпла-
ғубору кироҳатни ювиб чиқади, шунданми, ичинг бў-
бўш, вужудинг беинҳоя сокин ҳолатга кўчади. Улка-
оқимнинг заррасига айланганинг сайин руҳ-одамга
рила борасан, фикр-мушоҳада ўз ҳолинига қўяди. Та-
нангни тутиб турган суякларинг ҳалнмдек мулойимла-
шади, мулойимлашса-да, қадди-бастингни тутиб бор-
ётганига ҳайрон бўласан. Йўқ, ҳайрон бўлиш ҳам фии-
лашга, мушоҳадага яқин, мутлақ ҳайрат онларида э-
фикр ҳам тўхтайди.

Қаъбага яқинлашаётиб шундай ҲОЛга.. кўтари-
сан. Байтуллоҳнинг жозибадор оҳанграбоси заминий
борлардан покланган қалбларни қаттиқроқ тортади-
дек...

Ниҳоят, етиб борасан. Кафтларингни муборак
ворга босасан. Яна, яна... кафту бармоқлар билан ман-
лайнгни, бетингни силаб-сипалайсан. Ниҳоят, кун-
тар томон бурчагига яқинлашасан. Мана, қўл чўш...

етгудек масофада турибди хажар-ул асвад! Кафт ура-
санми, лаб босасанми, марҳабо!

Бирдан шу қадар хотиржам тортасанки!.. Ортингда
ададсиз тумонат йўқдек, тумонатнинг сенга ўхшаш ҳар
марраси Расулиллоҳнинг муборак қўллари теккан Қора
тош васлига етиш орзусида гирён ураётганини бир неча
сония унутасан.

Мутлақ руҳий осудалик мақоми насиб этганнга
Аллоҳга шукрлар қиласан. Фикрга қўшилиб тизгинсиз
хайрат ҳам вужудингни тарк этади. Умр бўйи пойи-
пиёда йўл босиб самолар қадар чўзилган Ҳақ пилла-
поясини топгандек, унинг биллур зиналаридан кўтарил-
моқ учун бир зум эс-ҳушингни ўнглаб олмоғинг зарур-
лигини англагандек бўласан.

Афсуски, жисман юксалишнинг сўнгги марраси шу
ерда тугайди, йўлни давом эттириш руҳнинг, қалбнинг
иши!.. Жисм ўз вазифасини ўтади, у сени ўз имкони
хорижидаги чўққига олиб чиқди, энди у оқим измига
қайтади, зеро, оқим орасида етдим деганда етолмаган
жисм-зарралар қанча!..

...Бошн-адоги кўринмас оқимдан силжий-силжий
«лаппак» гирдига яқинлашасан — уқубатли жисмоний
ҳорғинлик, беқиёс руҳий енгиллик оғушида сезасан
ўзингни. Нурга йўғрилган роҳат-фароғатга лиммо-лим
ҳорғинлик. Онадан янги тўгилгандексан, тўғрироғи,
бундан-да ўзгачароқ, таърифига тил ожиз ҳолатга ўта-
сан. Ҳаётини ҳою ҳаваслар илинжида кин-адоват-кир-
губор босган қалб даҳлизлари обдон тозаланиб ўрнига
нур поёндозлар тўшалгандек...

Нега? Қандай қилиб? Бу қадар жозибанинг боиси
қаерда?

Саволлапга жавоб излаганинг сайин янги саволлар
тўғилади: Байтуллоҳ қандай сабабларга кўра айнан
шу ерга жойлашган? У бир неча чақирим Шарқда ё
Машриқда қад ростлашн ҳам мумкин эди-ку?

Нўқ, мумкин эмас эди!

Одам алайҳиссалом жаннатдан Ерга тушганларида
Аллоҳ таолонинг амрига биноан Қурран заминдаги би-
ринчи бино (шу боис унга «Эски уй» сифати берилган)
айни шу нуқтада қад ростлаган.

Билишга ундовчи қаттол савол шунинг такрор си-
қувга олади: нега? Нега айнан шу нуқтада?

Жаноби Расули акрам саллоллоҳу алайҳи васаллам-
нинг Меърож сафарларини ёдга оламиз. Алломан за-

ичига кирган кишигина тасаввур қилади. Аъло Махсумович худди шу «Боинг»ни АҚШдан олиб келувчилардан бири бўлганини ҳнқоя қилиб берди. Фақат у сафар «Боинг» АҚШники бўлса, энди унинг қаншарига «Самарқанд» деган муҳр тушибди.

Хуллас, ўзбекнинг «Боинг»нда эгалик туйғуси жўш уриб, «Қайдасан, Лондон?» дея парвозга шай бўлиб ўтирганимизда самолётнинг хушқомат хизматчи қизларидан бири, «Деҳлдан келаётган юз эллик пассажир ҳам чиқади» деб қолди.

Эгалик гурурига андек оғир ботди: «Ўзи, йигирма киши би-р яйраб учмоқчи эдик, ҳа, майли, ҳиндлар ҳам қадрдонлардан, минса минақолсин. Ўзбекнинг «Боинг»и учун 150 ҳинди нима деган гап?!» Зум ўтмай уч қатор ўриндиқ оралиғидаги икки йўлакдан ҳиндлар оқиб кира бошлади: қари-қартанглар, ўрта ёшлар, келинчаклар, йнгитлар, қизалоғу кўзлари чаросдай болакайлар.. Биринчи эътиборни тортган нарса уларнинг барчасида бошидан оёғининг учигача миллий ҳинд либослари, тақинчоқлари эди!..

Икки йўлакдан оқиб кираётганларнинг адоғи кўринадиганга ўхшамайди. Бамисоли Ганга ва Жамна жилга янглиғ оқиб кирмоқда...

Шу пайт ёнимда ўтирган қиз кафтини оғиз-бурнига босди. Унинг қачон келиб, қачон ёнимдаги ўриндиққа жойлашиб олганини ҳам пайқамаган эканман. Қорамағизгина экан. Ҳинди қизларданми, деб ўхшатиб ўтиргандим, «Что, не чувствуете?» деб кафтини оғиз-бурнига босди.

Ўзбек «Боинг»ининг ичи Ҳиндистоннинг муаттар ҳавосига тўлганини шундагина сездим. Сезганимда нима!.. Ўзимизнинг Ачабоддаги лўлн ҳамсояларнинг ўзгинаси, азбаройи таниш чеҳралар. Фақат... ҳинд йигит-қизларининг кўзида қандайдир дард, изтироб, маъсумлик, эҳтимол, мунг аломатлари яширингандек эди, назаримда. Либосидаги, тақинчоқлардаги, ҳатто пардоз бўёқлариндаги ранг-баранглик нигоҳ тубида яширинган изтиробни пардалашга уринаётганга, киши диққатини чалғитаётганга ўхшайди. Лекин жиндек разм солиб қараган одамнинг назарига ҳинду нигоҳидаги ўша пинҳон маънолар яққол ташланади.

Инсон тўкни яшаши мумкин, шоҳи либосларга бурканиб, бойлигини кўз-кўз қилиши ҳам мумкин, лекин унинг кўнглидаги тўқнамаларига, жон-жонига сингиб кетган, ички пинҳона изтироб, армон ва кемтиклик кўз

орқали «мана мен» деб асл руҳий ҳолатни фош қилиб тураверади...

Халқаро йўналишдаги самолётларда яратилган қулайликларни кўпчилик кўрмаган бўлса-да, ҳамма эшитган. Ун бир минг метр нарн-берисида учиб бораётиб нималарни ўйлаши мумкин киши?

Одатда олис сафарларга чиққанда уйдаги майда-чуйда ташвишлар унутилади эмас, бари-барчаси арзимас нарсага ўхшаб туюлади. Қўл-оёғингдан боғлаб турган кундалик ва ўтқинчи ташвишларини унутасан, кўнгилга ҳузур бағишлайдиган, руҳий ором берадиган ҳолатлар ўша 11 минг метр баландликда ҳам сени тарк этмайди. Зеро, соғинчларга тўла дақиқалар, кўнгилга яқин одамлар, дўстларни қаттиқроқ қўмсайсан. Уларнинг барини ёнингга олиб олис-олисларга сафар қилгинг келади...

Самолёт шифтига ўрнатилган телеойнада намоён этилаётган «боевик»дан беихтиёр кўз узолмайсан. Уйдаку, ўғлимни бундай фильмлардан ихлосини қайтаролмай жоним ҳалак, қани, бекор ўтиргандан кўра бир томоша қилай-чи, деб ТВ га термиламан, термила бошлаганим заҳоти зерика бошлайман, ҳар қандай боевикдан ҳаёл тотлироқ туюлади...

Ўриндиқнинг ён суянигида қалам учини суққулнк 12 та туйнукча, қулоқча кийиладиган «наушник» — «қулоқчин» симининг учини истаганингизга суқсангиз бири-биридан ранг-баранг мусиқаю қўшнқлар жаранглайди. Танлай-танлай тўртинчи туйнукда тўхтадим. Опера қўшиқлари айтилаётган экан. Ён қўшним, ҳиндларга ўхшаб кетадиган ўзбек қиз ҳе йўқ-бе йўқ «қулоқчиним» учини суғуриб олиб 11-рақамли туйнукка суқди. «Класс!» деб ўтирган жойида жаз оҳангига монанд елкаларини учира кетди.

Ингирма ёшлардаги қизнинг кўнгли учун бир оз жазга қулоқ тутдим, 10—15 йиллар илгарн жон-жон деб эшитар эдим. Энди... Қўшнимнинг кўзини шамғалат қилиб симнинг учини 4-туйнукка кўчирдим. Мумтоз симфониянинг салмоқли, салоҳиятли оҳанги бутун олам фалсафасини қамраб олгудек океан мавжларини ёдга солади. Бизни бағрига жо қилган «Боинг» шу симфония тўлқинлари узра сузиб бораётгандек...

Бирдан «қулоқчин»дан ўйноқи жаз ритми янгради. Қарасам, қўшним менинг ихтиёримдаги симнинг учини яна 11-туйнукка кўчириб қўйибди. Аввалига нотаниш

«Ёпиқ» музейни ҳам кўриб қўйиш ниятида Британиа музейига яқинлашганимизда инглиз халқининг чинакам маънода музейпарастлигининг гувоҳи бўлдик.

Одамлар оқими Тошкент Отчопарига кираверишдаги издиҳомнинг ўзгинаси! Янада ҳайратланарли жойи — музейга ошнқаётганларнинг аксариси ёшлар! Мактаб ўқувчилари!

Музейнинг бир қаноти кутубхона-музей экан. Жавоннинг, жавонга терилган китобнинг саноги йўқ! На муаллифи қулоққа чалинган, на номи-нишони эшитилган китобларнинг куплигини кўриб, «Унча-бунча китоб варақлаганларданмиз» деган хаёлда юрганнгдан уяласан, киши...

Ойнаванд тоқчаларда қадим қўлёмалар саҳифалари очиб қўйилган. Қуръони каримнинг қўлёмза нусхалари, «Бобурнома» нусхалари... гала-гала йигит-қизлар тепасида туриб гурунг қуряпти, сўраб-суриштиряпти, ёндафтарларига қайд этишяпти. Китоб ва маданий мерос теварагида бу қадар иштиёқ билан гиргиттон бўлаётганларни кўрганда кўнгилларга ҳавас тўлади.

Музей биносининг асосий қисмига қўйилган кўҳна ёдгорликлардан батафсил баҳра олиш учун беш-олти кун ҳам кифоя қилмайдн. Биз қадимий ҳинд, мўғул, япон асотирларига наридан-бери (афсуски) кўз югуртирган кўйи ўзимизга тааллуқли бўлимни излаб топдик. Темуррийлар, Бобурийлар даврига оид ашёлар, Бухоро ва Самарқанд обидаларидан кўчириб кетилган парча-пурча нақшинкор ғишт, сопол бўлаклари, ёйдан тортиб одастагача бор. Гуржинлар ўз тарихига дахлдор тақан ҳам бахмалга ўраб эъзозлайди, деб ҳайратга туши юрамиз. Инглизлар инсониятга тааллуқли нимаки бўлса кўз қорачигидек асраб-авайлаб, ўз халқини бахр манд этиб қўйибди...

Музейдаги ҳайратлар театрда давом этди. Британиа ташқи ишлар вазирлиги вакили театрда боришимиз учун имкон яратишнинг айтганида, тўғриси, «Тилини ташунмасак, таржимоннинг қулоқ-миясини еган бўли мурод ҳосил бўлиши қийин» деган иштибоҳ кечган э кўнгилдан. Бироқ ўша кунн томошага кирганим учун узоқ йиллар ўзимдан миннатдор юраман!..

1918 йили қурилган алмисоқдан қолган бинога кираверишдаги зинада турли ёшдаги томошабинлар гуруж бўлиб суҳбатлашиб турибди. Изма-из келиб тўхтаётган, бири-бирдан ғалати «иномарка» машиналарда тушаётган бир оила аъзолари, елкама-елка суяниб қ...

ган чол-кампи́рлар, виқор билан салобат тўкиб келаётган киборли эр-хотинлар, бир-бирининг пинжига кириб сингиб кетгудек бахтиёр севишганлар, «Билет борми?» деб сўраганлар... шунга қарамай икки эшик остонасида хушбичим кийинган хушқомат йигит-қизларнинг томошабинларни баралла ичкарига даъват қилишлари... бундай муҳит сизни реал воқеликдан санъат воқелигига тортиб кетганини сезмай қоласиз.

Сафарга жўнаш арафасида Аббор Ҳидоятлов номидаги театрда «Отелло»ни кўрдим. «Чипта буюриб қўяй» деган хаёлда икки кун кўнгиноқ қилдим, телефоний кимса кўтармади. Хизматдан қайтаётиб кириб ўтдим — «кассир ҳозиргина кетганди» дейишди, эрталаб кирдим — «ҳали келмади» дейишди. «Нима керагиди, оқа?» сўради қоровул йигит. «Отелло»га иккита чипта керак, оғайни» дедим. Қоровул йигит мийиғида кулди. «Ўша кун кевуринг, билет навал» деди мени тинчлантириб. «Йўғэ,— дедим ўзимча, — «Отелло» жуда шов-шув бўляпти, наҳотки, чипта бемалол бўлса?!»

Чиндан ҳам бемалол экан. Театрнинг замонавий услубда қайта ишланган залининг сал кам чорагини «тўлдирган» томошабинлар қаторида буюк асарнинг мутлақо янгича талқинини кўрдик. Чиндан ҳам «Отелло» шов-шувга арзийдиган спектакл бўлибди!

Яхши нарсани кўрганда беихтиёр уни яқинларингга, ёр-биродарларга, ҳамма-ҳаммага «илинасан», улар ҳам баҳра олса-чи, деган самимий ниятдан кўнглинг ҳаприқади. Чорсу бозорини лиммо-лим тўлдирган юртдошлар узункун бозордан оладиганини олса-да, топаннинг ким билсин, ўндан, юздан ё мингдан бирини «Отелло» гомошасига атасин. Ҳаёт саҳнасида санъат саҳнасига кучсин. Ясан-тусан қилиб, ўгил-қизларини етаклаб тағларидаги «иномарка»ларини театр томон ҳам ҳайдасинлар. Отеллонинг буюк соддадиллигидан, Дездемонанинг бокиралигидан, Ягонинг ўтли ва пинҳона муҳаббати тафтидан пича ҳарорат туйсинлар ахир!...

...1918 йили қурилган бино даҳлизда махсус лавҳа бор экан. Унда театр тарихида энг кўп қўйилган асарлар рўйхати ёзилибди. «Сайгон соҳибжамоли» мусиқа-ли драмаси 1989 йилдан бери 2580 марта саҳна юзини кўрибди!...

Уч соат давом этган драмада инҳоятда кўп персонаж қатнашади, асар режиссураси юксак маҳорат билан ишланган, воқеалар динамикаси шу қадар шиддатли кечадики, йигит-қизнинг нолакор айтишувлари шу қа-

дар юракни ларзага соладнки, азбаройи таржимонга ҳам ҳожат қолмади. Томоша тугагач, уч қаватли зални тўлдирган томошабинлар тик туриб узоқ қарсак чалдилар, санъатнинг сеҳрли қудрати бир-бирига мутлақо ўхшамас одамларни қалбан бирлаштириб, яқинлаштириб, юксак мақомларга кўтарган эди!.. Ўша зал, ўша саҳнада, ўша томошабинлар эътиборига Аброр Ҳидоят-ов театри саҳнасидаги «Отелло»ни кўчириб келтирсанг. Афзал Рафиқов ижросидаги бугунги ўзбек Ягосини санъатсевар инглиз биродарларимиз ҳам кўрсалар! Эҳ-ҳе-е, хаёл қаёқларга олиб қочмайди...

Дунёни тоза сувдек тоза ахборот қутқаради

Китоб дўконида айланиб юриб, рўпарамда турган ёшгина жувондан бенихтиёр кўз узолмай қолдим. У ҳам қаради.

— Ўзбекмисиз? — деб сўраганимни ўзим ҳам сезмадим. Жувоннинг ёнида қизалогини етаклаган йигит пайдо бўлди.

— Биз — Тожикистондан, — жавоб берди жувон ҳам яқин одамини учратгаидек севиниб.

— Мен ўзбекман, Тошкентдан...

Гапимни тугатмасимдан йигит қучогини очди, қадрдон дўстлардек елка қоқишди.

Душанбалнк профессор Ғафуржон Жўрабоев экан. Лондонда малака оширишга борибди. Асли Ленинободдан эканини айтди, Тожикистондаги аҳволни суриштирди. Бир пиёла чой устида суҳбат қуришга таклиф қилди, афсуски, бизнинг вақтимиз зиқ, ихтиёримиз мез-боилар тасарруфида эканини айтиб хайрлашдик.

Ғафуржон ва Ойбекка ўхшаш ёшларни янги замон ёшлари десак арзийди. Дарвоқе, Хитроуда хайрланганимиз Ойбек Халилов меҳмонхонамизга келди. Яқиндаи танишдик. Ресторандаги давра суҳбатимиз чоғида Лондондаги Ллойдс суғурта бозорида Ўзбекистон — АҚШ қўшма компаниясининг директори эканини батафсил гапириб берди. Ойбекнинг босиқ-вазминлиги, мулоҳазакорлиги, Ўзбекистоннинг вакили сифатида катта нуфузга эга ва анчагина ёш эканини, турли доираларда ўзини тута билишини, дунёни буткул ўзгача идрок этишини, хорижий тилларда фикрини бемалол баён эта билишини кўриб «янги ўзбек» деган ибора тилга келди. Ҳавас ва фахр қилса арзигулик янги инсон!

Ойбек Ллойдс суғурта бозорида нуфузли халқаро йигин иштирокчилари орасида тақдимотдан ўтгач, кў-

вончини биз юртдошларни билан баҳам кўришни лозим топди. Унинг лутфан таклифи билан япон милиий ресторанидаги мароқли оқшом гурунгимиз, япон пазандаларининг ажабтовур санъати, гейшалар томонидан кўрсатилган иззат-икром... ҳаммаси ёдда қолди.

Лаҳжамизда «матбуот» ва «демократия» сўзлари қадрдонлашиб, гўё бу икки тушунчани алоҳида тилга олиш мантиққа зиддек тасаввур туғилдиган бўлиб қолди. Жамиятда сўз эркинлигини, мушоҳада ҳурлигини, матбуотнинг тўртинчи ҳокимиятга айланиши, оммабон нашрларнинг сиёсий-иқтисодий мустақиллигини хусусида истаганча баҳс-мунозара қилиш, фикр алмашиш фойдадан ҳоли эмас, аммо-лекин Лондон ва Кардифф сафари чоғида шундай хулосага келдим: жамият олма дарахти бўлса, матбуот унинг шохидан узилган олма! Зеро, олманинг шакл-шамойили, ранг-туси, таъми, қурт тушган-тушмаганлиги дарахтдан!

Биз олма «дарахтимиз» соғломлаша бошлаган даврда яшамоқдамиз. Соғайиш, янгилашни самараларини тезроқ кўришга ошиқяпмиз. Истибдод зулмини татимаган, XVIII асрнинг охирида ривожланган индустриал давлатга айланиб улгурган Британия матбуоти ҳозирги даражасига етишгунга қадар озмунча тарихий йўлни босиб ўтди!..

«Гардиан» («Посбон») газетаси 400 минг нусхада босилади, 240 ходим ишлайди, хорижий мамлакатларда 70 дан ортиқ махсус ва жамоатчи мухбирлари бор. Ҳар кун соат 22.30 да газетанинг янги сонига имзо чекилади. Сотувда 45 пенс, йиллик товар обороти 100 миллион фунт стерлинг. Шундан 40 миллиони журнал-листларга ажратилади. «Бу даромад бизнинг мустақиллигимизни таъминлайди. Давлат билан ҳеч қандай алоқамиз йўқ» деб илова қилди бош муҳаррир.

Ҳавас қилса арзийди. Қолаверса, яна бир муҳим ҳақиқат — ижодий маънодаги мустақиллик молиявий мустақилликдан бошланади, моддий жиҳатдан оёққа мустаҳкам туриб олмай юксак демократик кенгликларни орзу қилиш ҳам хомхаёлга ўхшаб кетади.

«Гардиан» 176 йилдан буён нашр этилишини, бу йилда мобайнида тақдирнинг кўп алғов-далғовларини ўзидан кечирганини, яхши яшаш ва халқ назаридан оламаслик учун ниҳоятда темир меҳнат интизоми жорий этилганини ҳам эътиборга олиб қўйиш керак!

Ҳаётда энг қимматбаҳо нарса вақт эканини яхши билишимиз... уни беҳуда ҳавога совуришни ҳам қойилла-

тамиз! Бир неча таҳририят ва ташкилотларда расмий давра суҳбатларимиз тушлик ёки кечки овқат вақтида, дастурхон теграсида ташкил этилди. «Миррор» («Кўзгу») газетаси таҳририяти 50 қаватли бинонинг 22-қаватида жойлашган экан. Лофн билан айтганда, бир маҳалла аҳолиси сиғадиган кенг майдондек келадиган залда етти газета таҳририяти ходимлари ўтирибди. Ҳар бирига алоҳида телефон, алоҳида компьютер, китоб, қоғоз, қалам, чой-нон деганларидек... ҳаммаси муҳайё. Ҳар ким ўз ҳолича еб-ичиб, ўқиб, ёзиб ўтирибди. Ишбоши етовида ходимларнинг тепаларига бордик, бирортаси бажараётган хизматидан диққатини бўлиб, қайрилиб қарамади. Иш вақтида салом-алик ҳам, мулозамату илтифотлар ҳам ортиқча.

Қизиғини қарангки, мазкур газеталар гуруҳи ходимлари кун бўйи таҳририятдан чиқишмас экан. Уларнинг ҳар бири ташқарида 3—4 тадан «чопар» ёллаб қўйган. «чопар»лар топиб, компьютер орқали жўнатган янгилеклардан хабар ё мақола ясаб, ходимлар ўз навбатида тайёр материални залнинг бир қанотида ўтирган бош муҳаррирлар компютерига узатади. Бош муҳаррир маъқул топган материал бошқа бир қанотда ўтирган саҳифаловчининг компютерига ўтказилади. На қалам, на қоғоз, на югур-югур, на ортиқча жавоб-муомала!..

Газета кўп, уларнинг ҳеч бири йўналиши, мавзу ранг-баранглиги, безатилиши, рекламалари борасида бири-бирини такрорламайди. Ахир такрорланган янгилек — янгилек эмас, бундай «янгилик» билан кун кўрадиган газета ниқирозини зиммага олди деяверинг! Қайси даражада бўлмасин, воқеа-ҳодисалар ҳар бир газета томонидан мутлақо бошқа нуқтаи назардан таҳлил қилинади, муносабат билдирилади. Консерваторлар партиясидан Бош вазирликка номзоди кўрсатилган Жон Мейжор билан журналистлар учрашувида иштирок этдик. Уша ерда ҳам мен назарда тутган хилма-хиллик яққол сезилиб турди, ҳатто Бош вазир қайси нашрнинг қайси шарҳловчилари сайлов воқеаларини қандай нуқтаи назарлардан ёритаётганини гоҳ кулиб, гоҳ кулдириб баён этди.

Ҳа, бир хиллик газетанинг, газетага бўлган кенг омма иштиёқининг, пиравордида фикр янгиланишининг, демак, жамият гуллаб-яшнашнинг кушандаси! Биз орамизда шахслар кўпайишини орзу қиляпмиз, бунинг бош омилли фикрлар, қарашлар ранг-баранглиги экан.

тиги таъкидланаяпти. Тўғри-да, ахир нечоғли мазали бўлмасин, бир қозон гўшти ҳарчанд қовурган билан ош ҳосил бўлмайди, паловхонтура егимиз келса, унга керакли бошқа зарур масаллиқларни ҳам қозонга солишдан ўзга чорамиз йўқ...

Лондон ва Кардиффда ўтган етти кун ичида Буюк Британиядек давлатнинг матбуот тизими, таҳририятлар иш тартиби ва ҳоказолар ҳақида тўла тасаввур ҳосил қилиш қийин, албатта. Лекин шу нарса муқаррарки, ҳар қандай йутуқ ортида катта меҳнат, хизмат ётиши, айниқса демократик матбуот мавқеини тиклаш осонлик билан рўёбга чиқмаслиги кўриниб турган ҳақиқат экан. Шунинг ҳам унутмаслик керакки, демократия шоҳона иморат эмаски, томини ёпгач, бўлди, ишлар битди, десак. Йўқ, демократия узлуксиз давом этадиган, бутун имконият ва маҳоратни унинг йўлида сарф этишга тўғри келадиган ижтимоий-маърифий, фалсафий-психологик жараён экан!

Буюк Британия журналистлар уюшмаси ранси ҳасратидан чанг чиқиб кейинги йилларда инглиз журналистикаси таназзулга юз тутаётганини, матбуот тизими бир ҳовуч давлатмандлар қўлида қўғирчоққа айланаётганини, журналистнинг ҳуқуқий имкониятлари омонат бўлиб қолаётганини очиқ-ойдин гапириб берди. Унинг айтишича, журналистларнинг мамлакат ижтимоий ҳаётида тутган ўрни ва аҳамияти аввалгидан анча пасайган. Йилига 30 минг, ҳатто 6 минг фунт стерлинг маош оладиган журналистлар ҳам бор. «Газеталарнинг кўпайгани демократия шарофатидек туюлади,—деди у.—Аслида эса ундай эмас, жами матбуот кучларининг 35—40 фонзи бир киши қўлига қарам».

Дунёда энг машҳур Рейтер агентлигида бўлди. Бу ахборотлар кошонасининг ҳам қанча муваффақияти бўлса, шунга яраша муаммолари ҳам қалашиб ётибди. Агентлик фаолиятдан ҳикоя қилувчи журнал муқовасидаги фотосуратда машҳур теннис устаси Агасси теннис тўри тепасига энгашиб зилол сув булоғидан қониб-қониб ичяпти.

Сув — ахборот рамзи!

Ахборот — обиҳаёт тимсоли!

Демак, дунёни тоза сув, тоза ахборот кутқаради, мутараққий инсоният ҳаётини ахборотдан узилган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди. Аллоҳ таоло бандаларини ёруғ дунёдаги барча неъматлардан баҳра олиш учун яратган, ҳамма яхши неъматлар инсон манфаати учун яра-

тилган, бизнинг даврга келиб ахборот энг зарур неъматларнинг зарурига айланди! Энди одамларни ахборот оқимидан сиқиб бўлмайди, журналистлар ҳам, жаҳон жамоатчилиги ҳам, тараққий этишни астойдил мақсад қилиб қўйган давлат раҳбарлари ҳам буни тан олмай иложлари йўқ.

...Хайрлашув кунимиз Лондон марказидаги ниҳоятла маҳобатли жомъе масжидини зиёрат қилдик. Икки қаватли гаражни айланиб ўтиб, кенг даҳлизга, у ердан ҳашаматли ва улкан хонақоҳга ўтдик. «Жума кунлари даҳлизу гаражларгача намозхонлар сиғмай кетади» — тушунтирди масжид ходими ва қўлимизга янги келган газетани тутқазди. Инглиз тилидаги «Исломий янгиликлар» экан.

Яна газета, яна ахборот, яна бохабарлик истаги. Замон кишисининг бирор кун, бирор соатини ахборот оқимидан узилган ҳолда тасаввур этиб бўлмайди.

БЕРЛИН МАНЗАРАЛАРИ

Олмония шунчалар олисми?

Замонавий авиациянинг одам ташувчи энг тезуچار самолётларидан бири етти соатда етиб борган диёрни яқин дейиш қийин. У ернинг одамлари ҳам кўнгилга яқин бўлиши осон эмас.

Тун ярмидан оққанда Тошкентдан ҳавога қутарилган «А—310» Франкфуртга етиб боргунича шу фикр бир неча бор хаёлдан кечди. Ҳамроҳларнинг бир қисми ором олиб ухляпти, айримлари йўлнинг танобини гурунг ҳисобига тортиш пайида. Эркин Воҳидов луғатни қўлдан қўймайдилар ҳисоб. Олис тил ва қалблар туташувини енгиллаштирувчи луғатга кўз югуртириб қўймаганим ўзимга нашъа қилди. Адабиётшунос дўстим Шўҳрат Ризаев Олмонияда бошланган Ўзбекистон маданияти кунлари кўнгилдагидек ўтаётганини, бу юртга қилган дастлабки сафаридан мамнунлигини ҳикоя қилди. Вироқ бу билан ҳам Олмония ва олмонларнинг биздан анчагина олислиги туйғуси кўнгилни тарк этмади. Франкфурт аэропортидаги дастлабки таассуротлар бу ўжар туйғунини бир қадар тасдиқлади: аввало, Тошкентда самолёт учинини кутиш залида тик оёқда туриб белгача совуқ ўтган бўлса, бу ерда бино ҳароратининг жойида экани бонс пальто ва ёмғирпўшлар билангина илдинди. Ҳар кимда қулайдан-қулай юк ташини аравачалари пайдо бўлди.

Ғарб мамлакатлари шаҳарлари озодалиғи билан кишини лол қолдиради. Франкфурт шу маънода ҳам Тошкентдан анча «олисда» экан. Оёқ остига ёғ тушса ялағудай!.. Саҳар 6.30 да китоб дўкони илк харидорларга эшик очганини, у ердаги китобларнинг хилма-хиллигини, юксак даражадаги сифатли эканини айтмайсизми?! Берлинга олиб боровчи йўлнинг равонлиғи, шинамлиғи, қулайлиғи, икки ёнда кета-кетгунча ўрмон, дала ва қишлоқ уйлариининг бежирим, озода, саришталигини, йўл-йўлакай дуч келадиган қўналгалардаги шарт-шаронтларни таърифлаб адоғига етиш қийин. Очиғи, уларнинг бари Тошкентдан, бизнинг мамлакатдан анча-мунча йироқда ҳали!...

Бу йироқликни нима яқинлаштиради, оралиқ масофани қисқартирувчи кучни қаерлардан изламоғимиз керак? «Ундай шарт-шаронтларни невараларимиз ҳам кўрмай ўтади» деб армонда кетаверамизми?

Олмониядаги элчихонамиз хизматчиси «Тойота»ни елдириб кетяптию, бизни зериктирмаяпти ҳам. Ўзаро муносабатлар, Олмонияга доир маълумотлар, турмуш маданияти, тафаккур даражаси, менталитет... гап-сўзлари, дунёқараши мутлақо бошқача, бизникига ўхшамайди. Баъзан, «шофёр одам ҳам шунча билимдон бўладими!» деб юбораман ўзимча.

Бўлар экан! Дунё кўрса, одам таниса, юрт кезса, ўқиса-изланса бўлар экан! Назаримда, мамлакатимиз тараққиётини жадаллаштирувчи омиллардан бири ҳам шу! Тошкент ва Франкфурт, Берлин оралиғидаги «йироқлик»ни қисқартирувчи нажоткор куч ҳам шу!..

«Темпера-амент!.. Кхорош-шо!..»

Маданият кунларининг якуний босқичи тадбирларининг очилиши маҳобатли «Форум» меҳмонхонасининг концерт залда бошланди. Шаҳар бургомейстерлиги раҳбарияти вакили ўз табрик сўзида «Ўзбек маданияти кунлари Берлин маданияти доираларини янада кенгайтиради» деди.

Концерт бошланди. Таниш куй-қўшиқлар, рақслар эҳтимол бизга одатдагидек кўрингандир. Бироқ ён-атрофимизда ўтирган ва саҳнада кечаётган ҳар бир куй-қўшиқ оҳангини, раққосаларимизнинг ҳар бир хатти-ҳаракатини сеҳрлангудай бўлиб тинглаб, томоша қилиб ўтирган немис биродарларга қараб туриб... санъатимизга бўлган муҳаббатимиз чандон ошди.

Концерт тугадию, ҳеч ким зални тарк этишга шошил-

мади. Ким таржимон ёрдамида, ким ўзи билганича, ким имо-ишоралар «қўмаги»да гурунгни қизитиб юборди. Рассом Сюзани Фрост санъаткорларимиз либосларининг рангдорлигидан лол қолганини айтди. «Рақслар, доира, карнай, сурнай... темпера-амент!» деди ҳайратланиб. Машҳур туркшунос олима, Гумбольд университети профессори Ингеборг Балдауф хоним ўзимизнинг соф жайдари тилда «Гап йўқ!» деб баҳолади. Унинг турмуш ўртоғи Герхард азбаройи ҳаяжондан ўйинга тушиб кетди. Концерт дастуридаги рўйхатин кўрсатиб, «Насиба Абдуллаева» исми-шарифи остига икки қайта чизиқ тортди қўйганини кўрсатди ва «Кхорош-шо!» деб илова қилди.

«Санъат кишиларни яқинлаштиради» деган иборанинг аҳамиятини унутиб қўйган кезлар ана шундай тadbирларнинг жонли гувоҳи бўлиш кўп жиҳатдан фойдали экан...

Халқига топинар ҳақиқий шоир

Гумбольд университети маданият саройида ўтказилиши мўлжалланган ўзбек шеърини оқшомига ҳозирлик кўраётди «Мухлислар келармикан»? деган хавотир ҳам йўқ эмас эди. «Бу ерда олдиндан бир нарсa дейиш қийин, — деди элчихонамиз хизматчиларидан бири, — икки киши келадими-икки юзми — борганда кўрамиз».

Иккинчи қаватдаги хоналардан бирида бошқа бир тadbир ўтаётган экан, учинчи қаватдаги махсус концерт залига кирдигу тўп-тўп бўлиб йиғилаётган ўзбек шеърини шинавандаларини кўриб енгил тортдик. Қувондик.

Учрашув ҳақидаги таассуротга ўтмай туриб олмониялик ўзбек адабиёти мутахассислари ҳақида икки оғиз тўхталмасликнинг сира иложи йўқ.

Юқорида эслаганимиз — мазкур университет кафедраси мудири, профессор Ингеборг Балдауф хоним асли австриялик. Ҳаётининг мазмун-моҳиятини туркий тиллар, туркий халқлар адабиёти ташкил этади, десак муболаға эмас. Бу олима аёл ҳақида эшитгандиму, ўзини шахсан танимасдим. «Форум» меҳмонхонасидаги дастлабки концерт оқшомида Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Наим Қаримов билан эски қадрдонлардек сўрашиб-исташаётган аёлни кўриб, тўғриси, маҳаллий ўзбеклардан бўлса керак-да, деб ўйладим. Шухрат Ризаев, «Балдауф худди ўзбек аёлларидек кийиниб олибди-я!» деб тахминингизни тузатиш киритди. Чиндан ҳам, Ингеборг хоним ниҳоятда одми кийинган, сочини турмаклаган, ўзини тутуши, гап-

сўзлари, ўзига ярашиб турган тортинчоқлиги, айниқса, ўзбек тилини чертиб-чертиб, дона-дона гапириши кишини беихтиёр ўзига жалб этмай қўймайди. «Шояд» сўзини ғоятда мулойим талаффуз қилади, суҳбатимиз асосида халқ нақллари бемалол ва жуда ўрнида ишлатилиши тилининг жозибасига жозоба қўшади.

Олима Абдулҳамид Чўлпон таваллудининг 100 йиллиги муносабати билан ўтказилган илмий анжуманда катта маъруза билан қатнашди. Буюк адиб ва шонримизнинг «Дамлар» шеъри билан Товфиқ Фикратнинг «Тафаккур» шеърини қиёсий таҳлил қилар экан, шеърятга соф эстетик нуқтан назардан ёндошганини, тўғрроғи, шундай ёндошиш зарурлигини намойиш этди. Ваҳоланки, биз ҳали-ҳанузгача шўро даври кўникмаларидан воз кечолмаслик иллати оқибатида бадий воқеликни ижтимоий-сиёсий ё бўлмаса мафкуравий нуқтан назарлардан баҳолашга, таҳлил этишларга ўралашиб қолиш ҳолларидан буткул қутилганимизча йўқ. Шу маънода И. Балдауфнинг бадий асарга ёндошиш услуби бизнинг адабиётшуносларга кўп жиҳатдан ибрат бўлади.

Туркология бўлими тadbиротчиси М. Фридрих ўзбекчани уйғурча ва татарчага аралаштириб гапирар экан. У Чўлпон шеърининг татар шеърини билан муштарак жиҳатлари мавзунда чиқиш қилди. З. Клайнмихел хоним Чўлпон драматургиясининг ўзига хосликларни хусусида тўхталди. Ўзбекчани шошмай, андек ҳаяжон билан, гўё ўзбек сўзларига хиёнат қилиб қўйишдан чўчигандек авайлабгина гапирадиган бу камсуқум олиманинг «Ўзбек драматургияси ва насри ҳақида (1910—1934)» деб номланган салмоқли тadbиротини кўрган ҳар қандай олимимиз ҳавас қилиши тайин.

Шеърят оқшомига қайтамиз. Учрашув бошланиш дақиқаларига келиб зал гавжумлашди. Ингеборг хоним учрашув «қаҳрамонлари» билан таништирди. «Шеърят ҳаммавақт кимгадир азиз бўлади, — деди Абдулла Орипов, — Олмония шеърят ватани, биз ана шу дийрда шеър ўқимоқдамиз. Бу ерда ўтирган дўстлар қалбига йўл топа олсак, демак, Алишер Навоий, Аҳмад Яссавий сингари бобокалонларимиз руҳи шод бўлгай».

Ўзбек дсирасининг жаранги зални гумбурлатиб юборди. Зарбоф тўн кийган Маъмуржон Тўхтасинов куйлади: Жонон бўламан, де-еб ҳаммани куйдирасанми?..

Куйган шу фақи-ирларни яна ёндирасанми?..

Ён-теварагимда ўтирганларнинг кўзига қарадим. Олмонлар, турклар, ўзбеклар эркак-аёл, кексаю ёш ташна

нигоҳ ва ҳайрат тӯла вужуд ила ўзбек қўшигини тинглаб, ўзбек рақсини томоша қила бошладилар. Юқорнда орган, бир чеккада рояль сукут сақлади, гўё улар ҳам бу кўҳна кошонада не-не мусиқали оқшомлар гувоҳи бўлиб бунақасини на кўрган, на эшитган!..

Шеърхонлик бошланди. Эркин ака ўқидилар. Абдулла ака ўқидилар. Дам олмон сўз устаси Каринг Винклер, дам турк ўғлони Жам Даламан ҳам олмонча, ҳам туркча таржималарни ўқидилар. Эркин аканинг фалсафий шеърларига гулдирос қарсақлар жўр бўлди, Каринг хоним тилидан «Матму-уза» саргузаштлари эшитилганда қаҳ-қаҳ отиб кулдилар. Абдулла ака «Ишонч кўприклари»ни ўзгача шиддат билан ўқиди:

Юздан парда кетса,

Дилдан диёнат.

Назаримда Абдулла ака шу лаҳзаларда ушбу шеърнинг лирик «мен»ига айланди — шиддат, ҳарорат ошгандан-ошди, залин ШОИРнинг наъраси қоплади:

Етимлар ҳаққидан қўрқмаса биров...

Ғазналарга чўзилса қўллар.

Элнинг шоирлари ганим зотлар каби

Бир-бирларини ғажиб есалар

Андишани қўрқоқ десалар...

Енимда ўтирган Шухрат Ризасев шеър таъсиридан билагини маҳкам сиқди, мен залда ўтирганларни кўзатдим. ШОИРнинг вазоҳати, ШОИРнинг ҳукми ШЕЪРнинг қудрати кишилар қалбига, кўз қарашларига кўчиши учун тилни билиш ҳам шарт эмаслигининг гувоҳи, шоҳиди бўлди уша лаҳзалар.

Абдулла ака шеърни инҳоясига етказди: «Халқим топинаман ўзингга тағин...» Шеър худди бугун ёзилгандек, Абдулла Орипов Олмония сафари арафасида қоголганга туширган оҳори тукилмагандек. Бунинг боисини Эркин Воҳидов учрашув инҳояснда изохлаб ўтдилар.

Хуллас, учрашув инҳоятда кўтаринки руҳда ўтган икки улкан шоиримизни мухлислар «қўлдан» чиқарганлари келмади. Афғонистоннинг Шибиргон томонларидан оиласи билан хижрат қилган Абдулманнон Тошқин Гегель фалсафасидан илмий иш қилган экан. «Ғарб ақлчиларининг маълуми жамъида айтган ҳикматларини ўз замонининг Шарқ донишмандлари икки мисрага жо қилишга гузал тарзда ифода қилган экан» деди у киши. Қошғарли Маҳмуд номидаги туркий халқлар култур бirlигини ташкил этиш ҳаракатида экан.

Шу ўринда кўнгилда бир фикр тугилди Хор...

мамлакатларда яшаб ўзбек, умуман туркий халқлар адабиёти, маданияти, санъатини ўрганаётган, тадқиқ этаётган кўплаб олимлар, мутахассислар фаолиятини ўрганиш, мувофиқлаштириш маркази ёки кенгаши ташкил этилса, яқиндан ҳамкорликлар ўрниатилса, биргаликда турфа илмий-назарий-амалий анжуманлар, тадбирлар ўтказилса...

Дарвоқе, Эркин Воҳидов учрашув ниҳоясида сўз олиб, бу оқшом ўқилган шеърлар юртимиз озодлигини истаб ёзилгани, ҳозирги ёш ўзбек шоирларининг ўз мустақил ватани ва сўзи борлигидан ҳавас қилишини айтди.

1 + 5 = 2 экан!

«Гамбург вокзали» музейи 60-йиллардан кейин кенг расм бўлган модерн оқимига мансуб сураатларни намоиш этишга ихтисослашган экан. Делегациямиз аъзоларини илиққина кутиб олган музей катта илмий ходими ихлос билан ҳикоя қилишга киришди. Бироқ кўргазмага қўйилган асарларни томоша қилиш томошабиндан анчагина ҳозирликни талаб қилиши зумда аёнлашди. Энг янги измлар «нси» уфуриб турган сураатларни идрок этиб, улардан завқ ола билиш ҳам санъат.

Каттагина уйга тенг келадиган китоб жавонига бир қулочли китоблар куйиндиси тахланган. Ярим-ёрти очилган варақларга ҳисобсиз нўхот ёпиштирилган. Илмий ходимнинг тушунтиришича, Олмония ҳукумати қайси йилдир аҳолини қайта рўйхатга ўтказа бошлаган, бу тадбирни ноҳушликка йўйган аҳоли (ҳукумат аҳолини ҳисоб-китоб қиляптимиз, демак, у бир балони бошлайди, деган хавотирда) ўзига хос тарзда норозилик изҳор қилган. Асардан кўзланган ният шу. «Нўхот ниманинг биттади?» деб сўраган эдик. «Халқимизда нўхотни битталаб санашга уриниш тентаклик» деган нақл бор, деган жавоб олдик. Биздаги, «тентакка юлдуз санатиш» деган нақлга ўхшаб кетар экан...

Заллардан бирида Полкер деган рассомнинг икки-уч асарини кўрдик, биттасини дафтаримга айнан кўчириб олдим. Манн, у:

$$1 + 1 = 3$$

$$1 + 3 = 6$$

$$4 + 4 = 5$$

$$7 + 3 = 8$$

$$5 + 1 = 2$$

$$3 + 4 = 9$$

$$6 + 2 = 7$$

нигоҳ ва ҳайрат тўла вужуд ила ўзбек қўшигини тинглаб, ўзбек рақсини томоша қила бошладилар. Юқорида орган, бир чеккада рояль сукут сақлади, гўё улар ҳам бу кўҳна кошонада не-не мусиқали оқшомлар гувоҳи бўлиб бунақасини на кўрган, на эшитган!..

Шеърхонлик бошланди. Эркин ака ўқидилар. Абдулла ака ўқидилар. Дам олмон сўз устаси Каринг Винклер, дам турк ўғлини Жам Даламан ҳам олмонча, ҳам туркча таржималарни ўқидилар. Эркин аканинг фалсафий шеърларига гулдирос қарсақлар жўр бўлди, Каринг хоним тилидан «Матму-уза» саргузаштлари эшитилганда қаҳ-қаҳ отиб кулдилар. Абдулла ака «Ишонч кўприкларини» узгача шиддат билан ўқиди:

Юздан парда кетса,

Дилдан диёнат.

Назаримда Абдулла ака шу лаҳзаларда ушбу шеърнинг лирик «мен»ига айланди — шиддат, ҳарорат ошгандан-ошди, зални ШОИРнинг наъраси қоплади:

Етимлар ҳаққидан қўрқмаса биров...

Ғазналарга чўзилса қўллар.

Элининг шоирлари ганим зотлар каби

Бир-бирларини ғажиб есалар

Андишани қўрқоқ десалар...

Ёнимда ўтирган Шуҳрат Ризаев шеър таъсиридан билагимни маҳкам сиқди, мен залда ўтирганларни кўзатдим. ШОИРнинг важоҳати, ШОИРнинг ҳукми, ШЕЪРнинг қудрати кишилар қалбига, кўз қарашларига кўчиши учун тилни билиш ҳам шарт эмаслигининг гувоҳи, шоҳиди бўлдик ўша лаҳзалар.

Абдулла ака шеърни ниҳоясига етказди: «Халқим, топинаман ўзингга тағин...» Шеър худди бугун ёзилгандек, Абдулла Орипов Олмония сафари арафасида қоғозга туширган у оҳори тўкилмагандек. Бунинг боисини Эркин Воҳидов учрашув ниҳоясида изохлаб ўтдилар.

Хуллас, учрашув ниҳоятда кўтаринки руҳда ўтди, икки улкан шоиримизни мухлислар «қўлдан» чиқаргилари келмади. Афғонистоннинг Шибиргон томонларида онласи билан хижрат қилган Абдулманин Тошқин Гегель фалсафасидан илмий иш қилган экан. «Ғарб алло-малари жилд-жилд китобда айтган ҳикматларни ўзинининг Шарқ донишмандлари икки мисрага жо қилиб, гўзал тарзда ифода қилган экан» деди у киши. Қошғарли Маҳмуд номидаги туркий халқлар культур бирлигини ташкил этиш ҳаракатида экан.

Шу ўринда кўнғилда бир фикр туғилди. Хорижий

мамлакатларда яшаб ўзбек, умуман туркий халқлар адабиёти, маданияти, санъатини ўрганаётган, тадқиқ этаётган кўплаб олимлар, мутахассислар фаолиятини ўрганиш, мувофиқлаштириш маркази ёки кенгаши ташкил этилса, яқиндан ҳамкорликлар ўрнатилса, биргаликда турфа илмий-назарий-амалий анжуманлар, тадбирлар ўтказилса...

Дарвоқе, Эркин Воҳидов учрашув ниҳоясида суз олиб, бу оқшом ўқилган шеърлар юртимиз озодлигини истаб ёзилгани, ҳозирги ёш ўзбек шоирларининг ўз мустақил ватани ва сузи борлигидан ҳавас қилишини айтди.

1 + 5 = 2 экан!

«Гамбург вокзали» музейи 60-йиллардан кейин кенг расм бўлган модерн оқимига мансуб сурагларни намоиш этишга ихтисослашган экан. Делегациямиз аъзоларини илиққина кутиб олган музей катта илмий ходими ихлос билан ҳикоя қилишга киришди. Бироқ кўргазмага қўйилган асарларни томоша қилиш томошабинидан анчагина ҳозирликни талаб қилиши зумда аёнлашди. Энг янги измлар «иси» уфуриб турган сурагларни идрок этиб, улардан завқ ола билиш ҳам санъат.

Каттагина уйга тенг келадиган китоб жавонига бир қулочли китоблар куйиндиси тахланган. Ярим-ёрти очилган варақларга ҳисобсиз нўхот ёпиштирилган. Илмий ходимнинг тушунтиришича, Олмония ҳукумати қайси йилдир аҳолини қайта рўйхатга ўтказа бошлаган, бу тадбирни нохушликка йўйган аҳоли (ҳукумат аҳолини ҳисоб-китоб қиляптими, демак, у бир балонни бошлайди, деган хавотирда) ўзига хос тарзда норозилик изҳор қилган. Асардан кўзланган ният шу. «Нўхот нимани англатади?» деб сўраган эдик. «Халқимизда нўхотни битталаб санашга уриниш тентаклик» деган нақл бор, деган жавоб олдик. Биздаги, «тентакка юлдуз санатиш» деган нақлга ўхшаб кетар экан...

Заллардан бирида Полкер деган рассомнинг икки-уч асарини кўрдик, биттасини дафтаримга айнан кўчириб олдим. Мана, у:

$$1 + 1 = 3$$

$$1 + 3 = 6$$

$$4 + 4 = 5$$

$$7 + 3 = 8$$

$$5 + 1 = 2$$

$$3 + 4 = 9$$

$$6 + 2 = 7$$

баравар, «Колумбда бор аламин маним» деган машхур шеърӣ мисра оғзимиздан чиқди...

Оқ нуқта устида

Вашингтонда дид билан ишланган ҳайкаллар кўп. Шаҳарга ҳарбийдан чиққан меъмор асос солгани бонс бўлса керак, ҳарбий кишилар, саркардаларга қўйилган ҳайкаллар тез-тез кўзга чалинади.

Ҳайкал ва сурат — Ғарб таомилига кўра инсонга бўлган ҳурмат-эҳтиром тимсоли. Конгресс заллари ва йўлакларида суратдан ҳайкал, ҳайкалдан сурат кўп. Уларда АҚШнинг 400 йиллик тарихи акс этган.

Капитолия биноси марказий залининг қоқ марказида тақсимчадек келадиган оқ «нуқта»да туриб суратга тушаётганлар эътиборни тортди. Вашингтоннинг рамзий маркази экан! Ҳатто дунёнинг маркази ҳам шу ерда бўлиши эҳтимолдан йироқ эмасмиш! Бу даъво жуғрофий маънода нечоғли ҳақиқатдан йироқ бўлса, сиёсий маънода ҳақиқатга яқинлигида, афсуски, жон бор.

Оқ нуқтада туриб тепага қаралса, Капитолия гумбази остида президент Жорж Вашингтон сиймоси бамисоли фаришталар кўмагида парвоз этиб... сизга арши аълодан боқиб турганга ўхшайди. Албатта, Капитолия гумбази арши аъло эмас, бироқ америкаликлар Капитолия гумбазини шаҳарнинг энг баланд белгиси сифатида тан олишади. Шаҳар бўйича ҳеч бир ерда Капитолия гумбазидан баландроқ иморат, иншоот қурилмаслигининг сабаби ҳам шунда, яъни АҚШнинг биринчи Президентига бўлган тарихий ҳурмат-эҳтиромни сақлаш!

Парламент биноси рўпарасида оппоқ мрамардан ишланган АҚШ Олий суди биноси жойлашган. Ниҳоятда оқ! Ниҳоятда кенг ва сутдек оппоқ зинадан кўтарила борганингиз сайин мутлақ адолат манзилига етгандек ҳис қилади одам ўзини. Негаки, бу масканда энг одил ҳукмлар чиқарилади, бу муҳташам ва залворли бино соҳиблари чиқарган «фатво» ҳеч ким томонидан қайта қўрилмайди, муҳокама қилинмайди. Олий суд ўз номи билан ОЛИЙ!

Парламент биноси билан Оқ уй ораси бир милиядан ошмас экан, лекин бу икки бино эгалари ўртасидаги доимий келишмовчилик туфайли Оқ уй ва Капитолия бир-биридан жуда-жуда узоқ масофада жойлашган ҳисобланади.

Потомак дарёси бўйлаб Жефферсон зиёратгоҳи томон бораётганимизда мезбонимиз дарёнинг шундоққина ёна-

сидаги бинога ишора қилиб, «Доллар шу ерда босилди» деди. Бутун дунё бозоринию сиёсатини, одамларнинг ҳаёт-мамотинию тақдирини ҳал қилаётган «куки» — доллар мана шу оддий, ҳатто кўримсизгина беш қаватли ёштин бинода чиқарилншига, қараб туриб, ишонгинг ҳам келмайди...

Жефферсон ва Линкольн жасорати

Мустақиллик Декларациясининг муаллифи ва Қўшма Штатларнинг учинчи президенти бўлмиш Томас Жефферсонга маҳобатли ёдгорлик ўрнатилган. Кўплаб зиналардан чиқиб бориладиган гумбаз остида Жефферсонга бўйи баробар ҳайкал қўйилган. Ҳайкал пойига, гумбаз деворларига улкан инсонга тааллуқли улуғ мулоҳазалар битилган. Т. Жефферсон тенгҳуқуқлилик назариясини буюк инглиз мутафаккири Жан Локкнинг «Давлат ҳақида иккинчи рисола» асари асосида яратган дейишади. Бўлиши мумкин. Лекин масаланинг моҳиятига чуқурроқ кириб борилса, президент инсонларнинг табиий тенг ҳуқуқчилигидан келиб чиққанлиги аёнлашади. Томас Жефферсоннинг буюк кашфиёти шунда эдики, у барча инсонларни Яратувчи томонидан тенг ва дахлсиз ҳуқуқлар билан тақдирланган, деб ҳисоблади. Туғри, кишилар орасида, яъни жамиятда давлат зарур, бу давлат биринчи навбатда халқ иродаси билан сайланади ва у биринчи навбатда халқнинг яшаш ва бахт-саодатга эришиш ҳуқуқини сақлашга хизмат қилади. Яна бир муҳим шарт шундаки, давлатнинг бирон-бир шакл-шамойили халқ манфаатларига эъди келса, халқ бу ҳукуматдан воз кечиши ва янгисини вужудга келтириш ҳуқуқига эга. Т. Жефферсон шу ақида учун курашди, ўз ақидасини ҳаётий тамойилга айлантирди. Халқ розилиги тамойилига асосланган ҳукумат таъсис этишга эришди.

Инсон эркини таъминловчи Декларация ва ёки бошқа қонун ҳужжатларини яратиш мумкин, аммо-лекин уни жорий этиш, одамлар турмушига сингдириб юбориш тизимини ярата билиш учун фавқулодда ақл-ндрок, фавқулодда бағрикенглик, фавқулодда жасорат, ирода кераклиги Т. Жефферсон ҳаёти мисолида тарих саҳифасида жой олди. «Инсон тафаккури устидан ҳар қандай улуғ шаклига қарши бетиним кураш олиб боришга Аллоҳ номи билан қасам ичаман» деган эди президент. Шу маслакда яшадн, демократик жамият асосини яратди, мана, икки юз йилдан ошибдики, Томас Жефферсон

америкаликлар томонидан алоҳида ҳурмат қилинади, унинг номи эҳтиром билан тилга олинади.

Навбатдаги «қадамжо» Абраҳаам Линкольн ёдгорлиги бўлди. Бу обида ҳам маҳобатли, серустун кошона, унга ҳам баланд зиналардан чиқиб борилади. Фақат Линкольн улкан оромкурсида, икки қўлини суянчиқ устига ташлаб ўтирибди. Андек ерга қараган, лаблари қимтилган, донишмандларга хос ўйчан қиёфа.

АҚШ тарихида қўлчилик даври алоҳида бир солномани ташкил этади. А. Линкольннинг президентлик палласи (1860—1865) қўлчиликка барҳам бериш қонуни билан тарихда қолган. Мемориал ёдгорлик деворида айни шу воқеа, яъни Абраҳаам Линкольн 1863 йил 1 январида эълон қилган Озод этиш ҳақидаги баённомасига биноан бир кечанинг ўзида Америкадаги 4 миллион қоратанли аҳоли қўллик зулмидан озодликка чиққани зарҳал ҳарфларда ёзиб қўйилган.

Одамларга эркинлик, ҳурлик беришдан кўра улғуроқ, савоблироқ хизмат йўқ. Буни қаранг, Америка президентларидан бири — А. Линкольн қоратанлиларга жисмоний озодлик берган бўлса, Т. Жефферсон тафаккурлар ҳурлигини учун курашни муқаддас бурчи деб ҳисоблаган. Ўз измига солиш бошқа, халқни ўз измига қўйиш бошқа.

Лизахонимга ҳавасим келди

Юксак тараққий этган Гарб мамлакатларидаги туриш-турмушга эътибор қилсангиз, ҳар қандай соҳада фавқулодда истеъдод эгалари тўлиб-тошиб ётганини кўрасиз. Олиму ёзувчисида тортиб, космонавту спортчиси... ўғри-муттаҳамигача шундай! Бир пайтлар ўқигандим: Америкада ҳар қандай соҳада фақат биринчи бўлган киши қадрланади, иккинчи ўриндаги билан йигирманчи ўриндаги кўпда фарқланмайди.

Шу боис тирик жон борки, биринчи бўлишга интилади. Ўй-хаёли, мақсад-маслаги биринчи бўлишда!

Ана шу катта ва юксак мақсад сари интилишда одам чархланади, тобланади, рақобатбардошлиги ортади.

Бизни суҳбатга чорлаган матбуот соҳасидаги профессорлардан бири, «Америкалик журналистларнинг энг ибратли фазилати ўз касбига бўлган садоқати» деди.

Назаримда, Америкада ўз касб-корига заррача ҳафсаласизлик қилган киши ўша заҳоти ишидан айрилади. Ўз олдига улкан мақсадлар қўйиб яшаётган ва ишлаётган нафақат журналист, ҳар қайси соҳа соҳибни ҳам са-

доқагли бўлади-да! Садоқат мақсаддан келиб чиқади. Мақсадга садоқат йўлдош бўлгач, шу йўлда мавжуд жамики имконият сафарбар этилади. Моддийми, маънавийми — фарқи йўқ!

Худди шу туйғу бошқа ҳою ҳавасларни қисиб чиқари: ундай одам топган-тутганини емай-ичмай тўй-хашамга йиғмайди, балки китоб ўқийди, тил ва компьютер ўрганади, сотиб олади, ёзади, ёзади!

Сан-Диегода (Калифорния) яшаганимизда маҳаллий адвокатлар оиласида меҳмон бўлдик. Мезбонимиз — ниҳоятда келишган ва лобар Лиза Блек хоним бир ярим ёшли ўғилчаси билан уйда, вақтинча ишламаётган экан. Шаҳардан ўттиз чақирим олнса, игнабаргли дарахтлар қуюқ ўсган ўрмон биқинида шинам уйда яшар экан. «Ўғилча билан банд экансиз, уйда ёлғиз қолиб зерикмайсизми?» деб сўрадим. (Унинг айтишича, қўни-қўшнилар билан мутлақо кирди-чиқди йўқ экан.)

— Бекор ўтиролмайман, — деди Лиза хоним жилмамайиб. — Журналистикага доир битта китобни нашрга топширганман, ҳозир иккинчисини тугаллаш арафасидаман.

Тўғриси, Лиза Блекка бегараз рашким келди, биз ўзбек журналистикасига доир қўлланма бўладиган адабиётлар йўқлигидан нолиганимиз-нолигану, сафимизда шу-унча азамат бўла туриб бирорта рисолача ёзишга фурсат ё имконият тополмаймиз.

... Чунки ҳаётимизни бағишлаган касб-коримиздан чалғитувчи кучимизни, ақл-идрокимизни сўриб олгувчи минг хил ташвиш, минг хил муаммо, минг хил ғалва орасида ўтади кунларимиз. Вақтида сафарбар этилмаган ва фойдаланилмаган истеъдод ҳам, имконият ҳам эртага хасга айланади... ўтин ёришга-да, ярамай қолади...

Қонун ва яна қонун!

Етти-саккиз кун Вашингтонда яшаб, Чикаго орқали Сан-Диегога келганимизда кўча-кўйда таниш чехралар учрай бошлади. Аёлми-эркакми — қаердадир кўргандек, худди таниш-билишингдек, ҳатто «Хў, фалончи!» деб чақириб юборишдан базўр тилингни тиясан.

Ҳайрон бўлдим. Бейхтиёр Жанубий Америка ёзувчиларининг асарларидаги қаҳрамонлар кўз ўнгимдан ўтгандек бўлаверди. Маркес, Рульфо, Кортасар ва ҳоказо адиблар тасвирлаган кишилар бўлганиданми ёхуд қуёшнинг беминнат нурида тобланган, эҳтимол, қонлар-

нинг аралашуви натижасида дунёга келган пари-пайкар мисол қиз-жувонлар, болажонлар одамни эртақлар оламига келиб қолгандек ҳолатга туширади.

Назаримда, Калифорния жуғрофий харита ва сиёсий ҳудуд сифатида АҚШга қарашли бўлса-да, тил ва урф-одат, яшаш тарзи нуқтаи назаридан Мексикага қарашли вилоятга ўхшайди. Мексика чегараси ўттиз чақирим нарида, ойига у ердан 5 миллионгача одам ўтади. Бу томонга ўтиб яшаш истагидаги қочоқлар йил сайин кўпаймоқда.

Азалдан Америкага дунёнинг турли бурчақларидан ақлли одамлар оқиб келади, шунинг учун у ерда машҳур шахслар кўп, деган даъволар юради. Тўғри, «утечка умов» деган ибора ва унинг ортидаги маъно талқинлари турлича. Одатда бу жараёни «Америкада кўп бойлик орттириш мумкин» дея талқин қилинади. Бу ҳам тўғри. Аммо-лекин мазкур масаланинг бошқа жиҳати эътибордан четда қолади.

Етти иқлимдан Америкага истеъдод эгалари бой-бадавлат бўлиш ниятидагина эмас, биринчи навбатда, ўзларидаги истеъдодни, ақлий имкониятни, салоҳиятни намоён этиш мақсадида келадилар! Тасаввур қилинг, дунёда қанча одам бўлса, Парвардигор уларнинг ҳар бирига неча миллион хил нқтидор берган бўлса — шуларнинг барига Америкада юзага чиқаришга имконият ҳам, зарурият ҳам, маблағ ҳам топила қолади!

Бу, фавқулодда афсонавий шароит эмас, бу — энг оддий, энг табиий, энг нормал ва энг адолатли, инсоний ҳолат.

Ҳар бир инсон аввало инсон сифатида суюкли, ардоқли. Унинг фикри, тафаккури ҳам қадрли, эъзозли. Айниқса, бошқаларга зиён-заҳмат етмайдиган, ўзгалар қадр-қимматига дахл қилмайдиган қарашлар, ғоялар бўлса, марҳамат, намоён қил — қандингни ур! Ва шунга яраша даври давронингни сур! Миллионер бўласанми, куча-кўйларда дўконлардан чиқариб ташланган қоғоз қутиларга биқиниб тунайдиган дайди — бомж бўласанми — ихтиёр ўзингда! Бу ҳам ҳуқуқ, шу ҳам эркинлик!

Қизиқ, уй-жойсиз саёқ-дайдиларнинг ҳам ҳуқуқи бор — улар улкан дераза ойналаридан беҳисоб тилла тақинчоқлар товланиб турган дўкон зинапоясидан ҳам тунги бошпана топиб ётаверадилар. Ётадилару, эрталаб из қолдирмайдилар. Айрим хусусий уйлар эшигига илиб қўйилган. «Илтимос, бу ерда тунамангиз» деган огоҳлантирувчи ёзувларга итоат қиладилар...

Америкада фавқулудда «буюк дайди» бўлиш имкони ҳам бор...

Яна бир муҳим омил бор. Нима сабабдан Америкага боровчилар, ҳатто биринчи бор қадам босаётганлар ҳам у ердан таниш-билиш излашга кўпда эътибор бермайдилар? Қандай қилиб улар буюклар жунглисида оёққа туриб оладилар? Амма-хола, ака-тоға бўлмаса? Уруг-аймоқ бўлмаса? Ким ёрдам беради одамларнинг қадди-бастини тутиб олишга?

ҚОНУН!

Буни қаранг, дунёнинг истаган нуқтасига қўли етadиган, кўнгли тусаган дақиқада олис Ироқни ё Афғонистонни тўлга тутншга қурбн етадиган Клинтон собиқ маъшуқаси ёки қандайдир бир адвокатнинг огзини юмдириб қўйишга чоғи келмади-ку?

Чунки Президентдан қудратлироқ қонун бор, жамоатчилик назоратидаги, матбуот назоратидаги, халқ назаридаги қонун бор мамлакатда!

Ана ўша қонун кишилар ботинида яшириниб ётган шахслик куртакларининг ўсиб-унншига ҳам замини яратади. Яъни, ким нимага интилса, жамиятга ўзининг соғлом интилишини ривожлантириш учун шарт-шароит яратиши мумкин. Бунга ҳеч кимса тўсқинлик қилмайди. Тўсқинлик қила олмайди! Сунъий ғовлар яратиши мумкин бўлган кучлар, яъни масалан, пора талаб қилувчилар, таниш-билиш истовчилар қонундан қўрқади. АҚШда ота-онаси қилмаган яхшиликни қонун қилади, ота-она яратиб бермаган шароитни қонун яратиб беради!

Марҳамат, бу ёғи ким нимага лаёқатли бўлса, юзага чиқаверади.

Демак, демократик жамиятнинг мислсиз афзаллиги худди шу ўринда акс этади. Одамлар фақат ўзининг кучига ишонади, у четдан мадад истамайди. Мадад истамагач эса гинаси ўзидан — эришмаганининг аламини бировдан кўрмайди.

Хаёлан кўз ўнгимизга келтиришга уриниб кўрайлик: мамлакатимиз миқёсида жойдан-жойга кезиб юрган шикоят хатлар, арзномалар, илтимосномалар оқимини тасаввур қилайлик. Ҳам расмий, ҳам норасмий, ҳам ўринли, ҳам ўринсиз, битадиганидан битмайдигани кўп. Нега, нега шундай? Ким уларни сарсону саргардон қилиб қўйди? Кимга керак бировни юкинтириш? Кимга зарил одамларни (ўз ватандошларимизни) илтимосчиларга, бечораларга айлантириш?

Ақл бовар қилмайди... Бундай ҳолатнинг жамики

моддий ва маънавий зиён-заҳматини қўя турайлик-да, у шахс камолн йўлидаги энг баҳайбат тўсиқ эканини мулоҳаза қилайлик. Одамни қарам қилиб қўяётган, мавжуд имкониятини тўғри ва фойдалироқ йўсинларга йўналтира олишга имкон бермаётган иллат шу эмасми? Қайси идорага ёки якка шахснинг хизмат дунёсига бош суқсангиз кимдандир шикоят қила бошлайдн. Ишн юришмаганининг минг битта баҳонасини дастурхон қилади. Айтганларининг қарийб барчаси қонунга хилофликдан келиб чиққан бўлади. Қонуннинг бузилишига йўл қўймасликка қурби етмайди оддий одамларнинг.

Чунки қонунни оддий фуқаролардан кўра гоҳида мансабдор кишилар қаттиқроқ, шафқатсизроқ бузадилар, оддий фуқаронинг ғайриқонуний хатти-ҳаракатига тегишли баҳо бериш қийин кечмайди, амалдор ёки бой-вачча ёмғир остидан қуруқ чиқиш имконини топади.

«Чикаго трибюн» газетасининг Спрингфильд штати парламентидаги мухбири Кристи Парсонс хонимнинг маҳаллий қамоқхоналар ҳаётидан ёзган туркум мақолалари Пентагон томонидан тўхтатилган, мухбир даъво аризаси билан Олий судга мурожаат қилган. Олий суд мухбирнинг фаолияти қонунга зид эмаслигини тасдиқлагач, туркум мақолалар матбуотда эълон қилиниши давом этган. АҚШда губернатордан оддий раҳбаргача, «Кўлида қалами бўлган кишилар билан ўйнашма!» деган шiorга риоя қилишади.

Нью-Йоркда Журналистларни муҳофаза қилиш қўмитасида ўзбек журналистларига, матбуотига қизиқиб суҳбат қуришди...

Умуман, Америка ҳаётини, унинг икир-чикирларини ўрганиб танишганингиз сайин демократик жамият қуришнинг ҳам тош-тарозиси борлигини, жамият демократлашгани сайин инсон комиллигига шароит яратилишини, инсон ҳурлигига қарши кўрсатилган ҳар қандай қаршилик шу ватан, шу халққа кўрсатилган қаршилик, етказилаётган зарар сифатида баҳоланмоғи кераклигига иқрор бўласиз...

* * *

Сафар чоғидаги қайдлар:

Сент-Луисдан Спрингфильдгача автобусда келдик. Бора-боргунча дала, дала, дала. Миссисипи дарёсининг устидан ўтдик, яна дала. Лекин деҳқон зоти кўринмайди. Кетмон орқалаган, бели майишиб ўтоқ қилаётган хотин-халаж йўқ. Ҳамма иш техника зиммасида.

Америкада семизлар ҳаддан ташқари кўп. Қадамни-
гизда «пиш-пиш»лаб келаётган хомсемизлар учрайди.
Уларнинг қадам олишини кўриб сиз қийналиб кетасиз.
Овқат мўл, емиш мўл, юрган йўлида овқатланаётганлар-
нинг саноғи йўқ. Югураётганлар семизликдан қочиб бо-
раётганларга ўхшайди. «Американинг бош муаммоси,
ташвиши — семизлик!» дейишди. Билмадим, Америка
семизликни кўтара олармикан?.. Уни абгор қиладиган
ҳам шу семизлик эмасмикан?..

* * *

Нью-Йоркда Дакота деб аталган уй бор. Тўрт қават-
ли, эски, гиштин бино. Машҳур «Битлз»чи Жон Леннон
отиб ўлдирилган дарвоза ёнида суратга тушдик. Ҳозир
шу уйда Спильберг, Деми Мур, Стивен Кинг каби маш-
ҳур шахслар яшар экан.

* * *

Манхеттен. 18 минг талаба таҳсил оладиган, тарихи-
да 20 нафар Нобель мукофоти совриндорини етиштирган
Колумбия университетини айланиб ўтдик.

* * *

22 кунлик сафар чоғида нисбатан ифлос, қаровсиз
манзаралар Нью-Йоркдаги Гарлем туманида кўринди.
Шу районнинг ўзида 400 та черков бор. Жиноятлар ҳам
шу ерда бисёр экан. «Якшанбага қолинглар, черков қў-
шиқларини эшитиб кетасизлар» дейишди. Черковда ибод-
дат қилишгани қайдаю, яшаш жойларининг бундайин ту-
бан аҳволда сақлаш нимаси?..

* * *

Нью-Йорк. Бродвейнинг тунги манзараси, жозибаси,
галатиликларини тасвирлаш учун бутун бошли китоб
ёзиш керак бўлади. Бир жойда олти нафар ҳинду йигити
миллий чолғу асбобларида ниҳоятда мунгли куй чал-
моқда. Қўшиқ хониш қилишмоқда. Одам гавжум, атроф-
даги шовқин ҳам қулоққа кирмайди, бутун фикр-хаёл,
диққат-эътибор ҳинду қўшиқчи ва чолғучиларида. Ҳам-
роҳлар билан ўша ерда туриб, ҳинду куйига қулоқ бе-
риб... Ўзбекистонни соғинди одам! Қанот чиқариб Тош-
кентга учгиси келди одам! Ваҳоланки, ҳинду куйида сўз
йўқ эди, оҳанг бор эди, оҳанг!..

Об-ҳаво — табнатнинг самимий дил изҳори.

Қўп нарсани билсанг қариб қоласан, дейишади, йўқ,
қўп нарсага ақли етган одам қариб улгурмайди...

Эрталабки туманда қуёш аранг кўринаётган эди, беш
ёшли Жамшид, «Қаранг, ада, қуёш тухумнинг саригига
ўхшайди» деди.

Қари дарахтнинг меваси майдалашиб кетади. Одам
қариган сайин майда гап бўла боради.

Кўзи ожизни етаклаб олган одам ён-атрофга ундан
кўра кўпроқ хавотирда алаинглайди.

Бўғзигача асалга ботирилган қошиққа азоб!..

Ҳидсиз гул — соқов.

Ота-бобоигиздан қолган тошойнага разм солинг —
улар сизга қараб турган бўлишадн.

Табнат адолатсизлик қилмайди, адолатсизлик табнат-
нинг табнатиини тушунмасликдан келиб чиқади.

Нега қулоғимиз иккита, оғзимиз битта?
Оз гапириб, кўпроқ тинглаш учун.

Яхшиямки ароқ шишасининг бўғзи тор...

Супурги кексайгани сайин қаттиқроқ ва тирнаб су-
пиради...

Ит билан ётсанг, бурга билан турасан.

Қармоққа илинмаган балиқ илинганидан каттароқ
туюлади.

Олимнинг сиёҳи ёвузнинг қонидан қадрли.

Танқидий мулоҳаза айтиш учун бор жасоратингизни
сарфлаб қўйманг, чунки танқид эшитиш учун ҳам жасо-
рат керак бўлади.

Ёйни ихтиро қилган шўрликни ёгочни букишда айб-
лаб сазойи қилишган.

Билимсизликдан фақат билимлилар азият чекадилар.

Дарёлар, океанлар, осмонупар тоғлар на номини билладн, на ўзига битилган мақтовларни тушунади — лекин яшайверади, камайиб қолмайди.

Тор хонада ўтирсанг ҳам дунёқарашинг кенг бўлиши мумкин.

Ўткир мулоҳазаларни миянгдан авайлаб чиқариб олмасанг, бошингга шикаст етказиши мумкин.

Кўз мошдай очилганда хижолатдан кўзинг юмилиб кетади.

Ўз фикрида қатъий қолиш — фикри билан ёлғиз қолиш демакдир.

Ўзининг фикри бўлмаган одам ўзга фикрлар ичида кун кечирази.

Бошқаларнинг фикри, таклифи дўкон растасида турган буюмдай нарса: уни тош-тарозига қўй, нарх-навосини суриштир — чоғинг келса оласан, йўқса — йўқ.

Пул танқислигида ақл ишга тушади.

Тасодифий омад ҳам бойга кулиб боқади.

Чарчаш ҳам гуноҳ.

Яхши одам бўлгунча, керак одам бўл.

Байроқ — бойроқларда.

Қонунни яхши билган одамнинг дўсти — қоиун.

Ваҳшийлар орасида юввошлари ҳам бор.

Камбағалнинг бойлиги — сабр.

Ақлли бўлгунча, омадли бўл.

Журналистнинг тили узун, қўли қисқа.

Ақлли одамни алдаш осон.

Олим бўлсанг — алам сеники.

КАФТДАГИ ЧИЗИҚЛАР

Бу ёруғ олам ҳар қандай инсондан бир неча юз, минг, миллион карра кексароқ, кўҳнароқ ва бойроқ. Шунга қарамай, инсон ўзининг зигирдек ақлига ана шу мўйсафид дунё савдоларини сиғдирмоқчи бўлади. Дунёнинг барча ҳикматини англаб етишга, улар устидан ҳукм чиқаришга уринади. Чиқарган ҳукмларининг бари кафтидаги чизиқларда ўз аксини топади. Ишонмайсизми, кафтингиздаги чизиқларга қаранг, улар — шунчаки чизиқ эмас, бари — ёзув! Фақат ўша ёзувларни ўқий олсангиз бас!..

Овоз

Инсон болалигидан ички овозига қулоқ тутиб яшайди. Фақат у улғайгани сайин, дунёнинг юмушлари, шовқин-суронларни шу қадар кўпаядики, у ички овозини эшитолмай қолади. Қулоқ солишга фурсати етмайди, баъзан ички овозини эшитмаслик учун атайин ўзини чалғитишнинг минг бир усулини ўйлаб топади. Тинимсиз шоду ҳуррамликка одатланган одамлар ички овозларига қулоқ тутолмайдилар, бундан қўрқадилар, лекин барида борки, ўзини не кўйларга солмасин, қачондир ўз ички овозининг «қўлига» тушади. Шунда огир кечади, у одам оқибатсизликлари учун ўз ички овози олдида ҳисобот беради, истиғфор айлайди, тавбалар қилади, бироқ аксарият бундай ҳолатларда кўпчилик жуда-жуда кечикканини... кечикиб англайди...

Орзу

Орзу одамни ҳаёт билан, ёруғ дунё билан боғлаб туради. Юксак орзулар маҳкамроқ боғлайди. Умидсизланишга йўл қўймайди.

Худого ёлбориб орзу-умидларини изҳор қилиш орқали одам ўзини тарбиялайди. Яъни, Парвардигордан ёлбориб сўраётганларига етишиш учун ўз орзу-ниятига яраша саъй-ҳаракатда бўлади.

Орзунинг буюк амалий аҳамияти шу.

Орзу — ҳар ким ўзи учун яратган маёқ, ўзи учун яратган қўриқчи ва назоратчи ҳамдир.

Изтироб

Изтироб — инсонга ато этилган энг буюк туйғулардан бири. Изтироб чекайпсизми, демак, ҳаётнинг ичида яшайпсиз, ҳаётнинг қозонида қайнаяпсиз. Ҳаётдан ташқаридаги одам изтироб чекмайди, тўқлик ва бедардлик фнкрий танбалликка олиб келади. Танбал одам учун изтироб бегона. Изтироб чекмайдиган одам зерикиб яшайди. Изтироб чекишни унутган танбал одам ҳатто хавфли махлуққа айланиши ҳеч гап эмас.

Изтиробнинг тури кўп: маиший, жўн, ўткинчи, мутлақо шахсий-интим изтироблар бор. Ижтимоий, умуммиллий... қоишот кенгликлари қадар бепоён чексизликни қамраб олувчи изтироблар беҳисоб. Ф. Достоевский буюк шахсларнинг изтиробин буюк бўлишини ёзган. Тўғри, катта изтироб катта ишонч-эътиқоддан қувват олади. Ўзида ишонч-қатъият топа олмаган одам улуғ мақсадларга йўналтирувчи изтироб чекишга ҳам қодир эмас.

Нотайин изтироб оғир кечади, мақсадли изтироб роҳат бағишлайди.

Эзгу орзу-ниятлар устма-уст рад этилаверганидан туғиладиган изтироб оғир ботса-да, бу ҳол одамга янги-янги ғоялар, куч-қувват бахш этади.

Изтиробга тиккасига юзма-юз бориш, ундан қочиш мумкин. Изтиробли уқубатларга тилни тишлаб дош бериш, унинг беталафот ўтиб кетишини кутиш мумкин.

Изтироб қандай яшамаслик кераклигини кўрсатувчи — сизни мудом ҳушёрликка даъват этувчи жарчи ҳамдир.

Андиша дўстми ё душман?

Ҳар қандай шарт-шароитда ҳам виждон виждонлигича, андиша андишалигича қолаверади. Қишда бир виждон, ёзда бўлакча виждон деган тушунчанинг ўзи кулгили. Инсонни инсон қилиб турган фазилатлар алоҳида-алоҳида ажралган ҳолда «яшамайди». Ҳатто иллатлар ҳам фазилатлар орасида «кун» кечиради.

«Андиша виждонга нисбатан тор тушунчами?» деб сурашди. Тўғри, тор тушунча, бироқ бу билан андишанинг аҳамияти камайиб қолмайди. Таъбир жоиз бўлса, андишани таомнинг туз-намагига ўхшатиш мумкин. Туз-намак солинмаган ҳар қандай таъсиқ таом ҳам бемаза бўлади.

Бошинг тепасида учиб турган қуш

Ҳар банданинг боши тепасида бир қуш учиб туради. Уин кўрадиганлар бор, кўрмайдиганлар ҳам талайгина. Кўрганлар орасида ҳам ўша қушни тириклайин тутиб оладиганлар бор, ўлдириб қўлга туширадиганлар қанча.

У — омад қуши, фақат ўлдириб қўлга киритилган қушдан фойда йўқ...

Кўз нега олдинда?

Одам олға қараб юрсин учун. Орқага юриш раво кўрилганида, Худо кўзни орқа томонга ўрнатар эди.

Фақат вақти-вақти билан орқага назар ташлаб қўйсин деб бошни — бўйинни буриладиган қилди.

Одам қай тарафда?

Ҳаёт нафс ва иймон ўртасидаги тинимсиз олишувдан иборат. Қайси тараф ғолиб чиқиши эса инсонга боғлиқ: у нафс билан тил топишса — иймон мағлуб, иймонга қушилса — нафс мағлуб...

Тилнинг суяги

Тилнинг бесуяклиги тўғри. Лекин инсоннинг ҳаётий тажрибаси орта боргани сайин, тилга ҳам суяк ато этилади. Фақат тилнинг суяги фаҳм-фаросатда бўлади.

Фикрпарварлик

Инсоннинг ўзини авайлаш-асраш — гуманизм, инсон фикрини эъзозлаш ва қадрлаш эса янада юсакроқ гуманизм! Инсонпарварлик ғоятда гузал фазилат; лекин фикрпарварлик ундан-да юсакроқ тушунча. Шунинг учун бўлса керак, инсонпарварликдан кўра фикрпарварлик қийинроқ кечади.

Бизда шаклланган баҳс маданиятида шу нарсаяққол кўзга ташланади. Баъзан баҳс маданияти анчайин ибтидоий даражада қолиб кетаётгани ранжитади одамни. Баҳсдан мақсад суҳбатдошни енгил, мот қилиш, кўпчиликнинг орасида изза қилиш бўлмаслиги керак.

Баҳс-мунозара чоғида шундай муомала ўрнатиш зарурки, токи суҳбатдошнинг ўзидаги бор фикр-мулоҳазаларини эмин-эркин баён эта олсин. Ҳатто «рақиб» ўз фикрини тўлароқ, чиройлироқ изҳор этишига кўмаклашиш ҳам мумкин. Урни келганда, суҳбатдан ҳосил бўладиган фикр учун ўз манфаатларингдан кеча билиш —

чинакам гуманизм шу! Шундагина фикр фикрдан қувват олади.

Суҳбатдошни чилпарчин этиш ниятидаги баҳс фикрнинг ҳам, фикрпарварликнинг ҳам душмани!

Камю билан баҳс

«Нас волнует прежде всего наша судьба, да. Но не «после» — «до» деб ёзган Камю кундалик дафтариди.

Эътибор қилдингизми, буюк файласуф адиб инсоннинг вафотига қадар бўлган тақдири ҳақида қайғурипти, унинг фикрича, кейин, яъни вафот этгач, у ёғи қизиқтирмайди.

Бундай қараш мусулмончилнк одобига мутлақо зид. Чунки мусулмон киши «до»ни ҳам, «после»ни ҳам тенг кўради, ҳатто «до»да «после» учун, яъни икки дунё саодати ҳақида қайғуриб яшайди.

Муъмин киши учун «до» «после» учун имтиҳон, ҳолос.

Ўзини кўрмаган одам

Бир хонадонга кирдим. Уч қаватли шоҳона қасг қурибди. Ғоятда замонавий, бағоят бой! Зина тепасида, равонда, иккинчи, учинчи қаватга кўтариладиган зинапоя майдончасида — ҳар қадамда бири биридан катта ва қимматбаҳо тошойна!

Меҳмонхонанинг шифтига, деворига тошойна қоплатибди.

Ҳавасим келди. Қандингми ур, дедим. Фақат шундай сарой қурган уй соҳиби кўзгуга разм солиб, ўзига қараганмикан? Ўзини танирмикан?..

Утопия: жозиба ва ҳалокат

Марксизм-ленинизм асосчилари буюк утопистлар эди. Улар ўзлари яратган хом хаёлларга бурканган назарияни амалга оширишга уриндилар ва шунга яраша аянчли ҳалокатга учрадилар.

Одамлар орасида майда ва жайдари утопистлар оз эмас. Улар кунига неча марталаб панд ейдилар, ҳалокатга учрайдилар. Фақат бу панд ейиш ва ҳалокат уларнинг ўзлари даражасида майда ва жайдари бўлади, шунинг учун ҳам улар бошқаларга сезилмайди.

Ҳар қандай одам табиатида у ёки бу даражада утопия гўзаллиги ва утопия хасталиги бўлади. Утопия — ҳаётга жозиба бахш этади, утопияни ҳаётга кўр-кўрона татиқ этиш аянчли мағлубиятга, ҳалокатга олиб келади.

Касб

Одам жуда кўп жойда тили қисик бўлади, бошқаларнинг кўмагига муҳтожлик сезади. Лоақал ўзинг танлаган касб-коринг бобида бировларга қарам бўлмасликка эришиш керак. Лоақал ўз касбингда хўжайиндек ҳис қил, ўзингини, инсон!..

Қизиқиш ва ҳайрат

Ҳаётда жуда кўп нарсалар қизиқишдан бошланади. Қизиқиш бўлмаса ҳаракат, интилиш сўнади. Ҳайратга тўйинган қизиқишгина узоқ давом этади, самара келтиради. Унинг чўғи ўчмайди. Вақти-вақти билан қизиқишнинг тафти пасайган тақдирда ҳам қудратли кучга эга бўлган ҳайрат қизиқишнинг сўниб қолаётган чўғи устига мой сепади. Ва қизиқиш фавқулодда шиддат билан яна олдинга бошлайди.

Ихлос

Одам бевосита ё билвосита мутлақ ҳақиқатни излайди. Аксари ҳолларда ҳақни одамларда кўради: ихлос қўяди, бўйсунди, ишонади, улуғлайди, хушомад қилади ва бир кун... ишончи синиб, кўнгли қаттиқ озор чекади. «Фалончидан кўнглим ёмон қолди!» дея ёзғиради.

Ваҳоланки, мутлақиятнинг одамдан изламаслик керак эди. Чунки бандасида мутлақиятнинг қайсидир аломатлари мужассам топиши, у шу хислатлари билан ўзгаларни ром этиши мумкиндир, аммо-лекин у мутлақ ҳақ эмас. Мутлақ ҳақ бўла олмайди ҳам. Инсон — комилликка интилувчи жонзот, комилликнинг ўзи эмас, ахир!..

Муаммо

Илоҳий муҳаббат камдан-кам одамга насиб этади, лекин ундан кўпроқ кўнгилларни баҳраманд этиш учун нима қилмоқ керак? Илоҳий муҳаббатни самодан ерга олиб тушиш нечоғли мушкул бўлса, ҳиссиёти ва туйғуси ўлик бандаларни самовот юксаклигига кўтариш ҳам шунчалик азоб!

Одамнинг жони гузал

Вафот этган одам совуқ ва ёқимсиз туюлади. Бу, бежиз эмас. Чунки одамнинг тафти, ҳарорати унинг жонида бўлади. Одамнинг гузаллигию таровати ҳам жонда мужассам.

«Пардоз»ли чувалчанг

Туни билан ёмғир ёғди. Эрталаб ҳовлига чиқсам чувалчанглар ер юзига чиқиб, у ер-бу ерда ҳузилиб ётибди. Битта-яримтаси аранг ғимирлайди. Биттаси шошаяпти чоғи, илдам сургалиб бораяпти. Дикқатимни тортди. Бошига, белига олхўри гулининг оппоқ япроқчаси илашиб, безанибди.

«Пардоз» ҳатто чувалчангини ҳам кўзга яқинлаштириб қўйибди! Гуляпроқча ярашибди чувалчангга!..

Авлодлар занжири

Фарзандга муҳаббат моҳиятида авлоднинг давомийлигини сақлашга бўлган инстинкт даражасидаги майл намоён бўлади. Зеро, авлод занжирининг узилиш хавфи инсон учун ҳам, капалагу қумурсқа учун ҳам беҳад улкан хатардир. Она чаён айни очофатлик налласига кнрган болаларини очликдан асраб қолиш ниятида, яъни авлодни сақлаш учун ота чаёни уларга ем қилади.

Тириклар ўтмишдан кўра келажак ҳақида кўпроқ қайғурадилар. Отадан кўра фарзандга бўлган муҳаббатнинг кучлилиги бонси ҳам шунда.

Бошқа мулоҳаза ҳам бор: дунёдаги энг беминнат ҳисобланмиш ота-онанинг фарзандга муҳаббати замирида ҳам худбинлик яширинган бўлади. «Жонимни берай» дейди, «Қариган чоғимда суянчиғим бўлармисан деб катта қилгандим» дейди. «Сени шу ниятда ювиб-тарадимми?» дейди ва ҳоказо. Чунки у кексайган чоғида қаровчисиз қолади. Шундан хавотирга тушади.

«Алла — адабиёт

Болани ухлатиш ниятида «Кўзингин юм, ухла!» деб дағдаға қилиш реал ҳаёт. Алла айтиб ухлатиш эса бадний реаллик, яъни — адабиёт.

Боланинг хомуш кўзлари

Ҳаётнинг энг уқубатли манзараларидан бири — бола йиғиси. Гўдак боланинг хомуш ўйга толиши эса унданда оғир. «Боланинг оғир ўйга толиб туришига қараб туролмайман, — деб ёзади Ф. Достоевский. — Ширинлик узатсанг, оладию оғзига солмайди. Даҳшат».

Буюк адиб қамоқхонада азоб чекаётган аристонларни тасвирлаётиб, «Қирқ ёшли гўдаклар» дейди, болаларнинг ўзини эса эркаловчи қўшимчаларсиз тасвирлай олмайди. «Бечора одамлар»ни эсланг. Горшковлар оила-

МУНДАРИЖА

Давом этаётган фасл	3
Истиқлол тонгининг ҳикмати	4
Ун йил утмоқда	4
Ун беш дақиқалик йўл	6
Уч фараз	6
Олижаноб дард, ардоқли ёлгон	17
Адабиёт — одам	17
Бадий дид ва савия	22
Остонадаги одам	24
Эҳтирос ҳиссиётни тарбиялайди	27
Отабек шуурининг оний сурати	30
Нажот муҳаббатдами ё... нафратда?	35
Оқимга қарши оққан гул	41
Кечиккан ҳайрат	45
Тошкентни соғинган кунларим	49
Энг юксак чўққи	49
Коинотнинг меҳвари	51
Лондонда етти кун	58
Берлин манзаралари	72
Ерости йўллари мамлакати	79
Хурлик ва хавфсизлик: мувозанат нстаги	82
Ақлли кулги ёхуд кулгили ақл	96
Кафтдаги чизиқлар	100

Ижтимоий-публицистик нашр

ХУРШИД ДУСТМУҲАММАД

ОЗОД ИЗТИРОБ ҚУВОНЧЛАРИ

Тошкент «Маънавият» 2000

Муҳаррир Р. Қўчқоров

Рассом С. Соин

Бадий муҳаррир С. Аъзам

Техн. муҳаррир Т. Золотилова

Мусиқхон Х. Аҳмедова

Теришга берилди 20.09.2000. Босишга рухсат этилди 03.10.00. Бичими 84×108¹/₃₂. Литературная гарнитураси. Юқори босма усулида босилди. Шартли б.т. 5,88. Шартли кр-отт. 6,3. Нашр т. 5,95. 3000 нусха. Буюртма № 188. Нархи шартнома асосида.

«Маънавият» нашриёти, Тошкент, Буюк Турон, 41-уй. Шартнома 25—00.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг Тошкент китоб-журнал фабрикасида chop этилди. Тошкент, Юнусобод даҳаси, Муродов кучаси, 1-уй, 2000.